

БИЈАНА МАРЦОЈЕВИЋ

БИЈАНА МАРЦОЈЕВИЋ

Ратне
Героине

War
Heroines

Музеј жртава геноцида
Genocide Victims' Museum

МУЗЕЈ ЖРТАВА ГЕНОЦИДА

Аутор изложбе и шекста каталога

Биљана Марцојевић, кустоскиња у Музеју жртава геноцида

Аутор пошавке

др ум. Никола Радосављевић, кустос у Музеју жртава геноцида

Реализацију изложбе и објављивање ове публикације подржали су

Министарство културе Републике Србије

Фондација Музеја жртава геноцида

GENOCIDE VICTIMS MUSEUM

Author of the exhibition and of the text of the catalogue

Biljana Marcojević, custodian, Genocide Victims Museum, Belgrade

Exhibition designed by

Nikola Radosavljević, PhD in Arts

This project is supported by

Ministry of Culture of Republic of Serbia

Genocide Victims Museum Foundation

Биљана Марцојевић

Ратне
Хероине

Biljana Marcojević

War
Heroines

БЕОГРАД / BELGRADE

2025.

Донедавно је о женама у рату и историји, коју су добрано задужиле, писано ретко, мало и селективно. Посебно је војна историја остала за жене релативно недокучива јер су исту махом писали мушкарци. Током Првог светског рата жене се постепено интегришу у војске, а њихово ангажовање је спонтано и увек на добровољној бази. Обука за жене, као и планско укључивање у борбене јединице, наступа тек у Другом светском рату. У Првом светском рату боркиње су постајале оне жене које су биле најистрајније у својој намери да добију пушке и ратни распоред. Међу њима су се истицале Милунка Савић, Софија Јовановић, Наталија Бјелајац. Многе, које су биле мање упорне, остајале су на месту болничарки, куварница, радиле као курирке или биле ангажоване у пошти, обавештајној служби и свим осталим пословима који су предано обављани иза линије фронта. На линију фронта жене излазе у осетно већем броју током Другог светског рата. Излазе

Until recently, women in war and the history they so generously contributed to have been written about infrequently, little, and selectively. Military history in particular remained relatively elusive for women because it was mostly written by men. During the First World War, women gradually integrated into the armies, and their engagement was spontaneous and always voluntary. Training for women, as well as planned inclusion in combat units, began only in the Second World War. In the First World War, those women who were most persistent in their intention to receive rifles and a war assignment became fighters. Among them, Milunka Savić, Sofija Jovanović, Natalija Bjelajac stood out. Many, who were less persistent, remained in their positions as nurses, cooks, worked as couriers, or were engaged in the post office, intelligence service, and all other jobs that were devotedly performed behind the front lines. Women went to the front lines in significantly greater numbers during the Second World

из анонимности и, паралелно са борбом коју воде против непријатеља, воде борбу за еманципацију која се незаустављиво наставила и у послератном периоду.

У временима која су наступила након ослобођења у фокусу су били хероји. Адмирал, генерал, ађутанти и слава која их је пратила након што је оружје утихнуло. Хероине ратних, али и предратних и поратних времена, готово по правилу остајале су после рата на маргинама исписане прошлости. Хероине које јунаке рађају и одгајају и исте испраћају на бојно поље и које неретко раме уз раме са њима у борбама учествују. Хероине које остају да чувају нејач и старе, кућу и окућницу или одлазе у фабрике. Хероине које бивају подршка отпору и оне које, када падну у руке непријатеља, ни најтежа мучења не приморају да изговоре нити једну једину реч па чак ни сопствено име. Оне које поносно и пркосно корачају ка губилиштима. Свесно одлазе у логоре. Хероине на чија плећа се сручи сав терет рата након потписивања мировних споразума. Хероине које или забраде црне мараме или до краја живота брину о ратним војним инвалидима и изнова одгајају синове и изнова их уче да љубе слободу изнад свега и да за исту не жале да дају живот. Жене о којима се говорило спорадично и недовољно у историографију улазе на мала врата, много година након завршетка Другог светског рата. О незнатим

War. They emerged from anonymity and, in parallel with the fight they waged against the enemy, fought a battle for emancipation that unabated continued in the post-war period.

In the times that followed liberation, the focus was on heroes. Admirals, generals, aides-de-camp, and the glory that followed them in the times after the guns fell silent. Heroines of the war, but also of the pre-war and post-war times, almost as a rule, remained on the margins of the written past after the war. Heroines who give birth to and raise heroes and accompany them to the battlefield, and who often participate in battles side by side with them. Heroines who stay to look after the weak and the elderly, the house and premises, or go to the factories. Heroines who support the resistance and those who, when they fall into the hands of the enemy, do not utter a single word or even their own name, even when they are subjected to the most severe torture. Those who proudly and defiantly walk towards the execution sites. They knowingly go to the camps. Heroines on whose shoulders the entire burden of war falls after the peace agreements are signed. Heroines who either wear black scarves or care for the disabled soldiers of the war until the end of their lives and raise their sons again and again, and teach them to love freedom above all else and not to regret giving their lives for it. Women who were spoken about sporadically and insufficiently enter

јунакињама оставља Иво Андрић један запис у својим Знаковима *пошред пута* да би, како сам пише, остао бар помен о њима:

Сарајево 1946. Овде као и у Београду, видим знаћан број младих жена са *проседом*, *иа* и *сасвим седом косом*. Њихова лица су измучена, али још *млада*, а *облици шела* одају још боље њихову *младост*. Чини ми се да видим како је *изнад љава* *ших* *слабих* *сшворења* *прошла* *рука* *овој* *раша*... Та се *слика* *неће* *моћи* *сачуваши* *за* *будућност*; *ше* *љаве* *ће* *брзо* и *још* *јаче* *поседеши* *иа* *заши* *пошћуно* *ишчезнуши*. То је *шшеиша*. Нишша не би боље и јасније *јоворило* *будућим* *нарашћајима* о *нашем* *времену* *неио* *ше* *младе* *седе* *љаве*, којима је *пошћуно* или *делимично* *украдена* *безбрижност* и *радоси* *младих* *јогина*.¹

До Другог светског рата релативно непознате и на фронтима ретко виђане, боркиње током Другог светског рата постају једна од нових нормалности на бојиштима. На простору окупиране Југославије до краја Другог светског рата у јединицама Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ) нашло се око 12% жена. Приближно једна четвртина жена гине или умире, док је, према до сада прикупљеним подацима, њих око 40.000 било рањено. Суровост највећег сукоба вођеног у историји човечанства потврђује и податак да су се жене ратнице из Великог рата у већини случајева враћале

historiography through a small door, many years after the end of the Second World War. Ivo Andrić left a note about unknown heroines in his novel *Signs by the roadside* so that, as he writes, at least a mention of them remains:

*Sarajevo 1946. Here, as well as in Belgrade, I see a considerable number of young women with slightly gray, even completely gray hair. Their faces are worn out, but still young, and the shapes of their bodies reveal their youth even better. It seems to me that I see how the hand of this war has passed over the heads of these weak creatures... That image will not be able to be preserved for the future; those heads will quickly and even more strongly turn gray and then disappear completely. It's a pity. Nothing would speak better and clearer to future generations about our time than those young gray heads, from whom the lightheartedness and joy of youth have been completely or partially stolen.*¹

Relatively unknown until the Second World War and rarely seen on the fronts, women fighters became one of the new normalities on the battlefields during the Second World War. In the occupied Yugoslavia, by the end of the Second World War, about 12% of the units of NOVJ (*The People's Liberation Army of Yugoslavia) were women. Approximately one quarter of the women were killed or died, while, according to the data collected so far, about 40,000 of them were wounded. The

својим кућама са ранама и одликовањима, док хероине Другог светског рата, које се већином из рата нису вратиле, памтимо као народне хероје пале за слободу. Улога жене у рату након рата је детерминисана по аршинима њихових ратних сабораца и тако у литератури сусрећемо жене али су то махом биографије народних хероја.

Када говоримо о Југословенској војсци у отаџбини (ЈВуО), жене су углавном остајале ван ратних дешавања, те Врховна команда ЈВуО релативно касно почиње да обраћа пажњу на активирање жена. Тек на прелазу 1943. на 1944. годину предузима кораке да установи женску равногорску организацију путем наређења издаваних од стране разних командних нивоа.² У свим документима се констатује како су српске жене, девојке, мајке остале по страни и нису узеле директног учешћа у равногорском устанку већ су учествовале спорадично и само као посредници у случају када је неко од укућана приступио ЈВуО. Истичани су бројни примери јунаштва жена и њиховог удела у ратовањима од Косовског боја па све до Првог светског рата указујући на жене из других земаља.³ Један од летака који је позивао на веће ангажовање жена на страни ЈВуО, између осталог, поручује:

...Зар има још ђо нека жена која не увиђа ову сїварносїї?! На жалосїї има још ђо која. И шїај мали број жена, или из сїтраха за соїсїивени живосїї, или

cruelty of the greatest conflict in human history is also confirmed by the fact that in most cases, women warriors from the Great War returned home with wounds and decorations, while the heroines of the Second World War, who mostly did not return from the war, are remembered as national heroes who fell for freedom. The role of women in the war after the war was determined by the standards of their fellow soldiers, and so we encounter women in literature, but these are mostly biographies of national heroes.

When we talk about the Yugoslav Army in the Fatherland (*JVuO), women generally remained outside the war events, and the Supreme Command of the JVuO began to pay attention to the activation of women relatively late. Only at the turn of 1943 and 1944 did it take steps to establish a women's organization in Ravna Gora through orders issued by various command levels.² All documents state that Serbian women, girls, and mothers remained on the sidelines and did not take direct part in the Ravna Gora uprising, but participated sporadically and only as intermediaries in cases when one of the household members joined the JVuO. Numerous examples of women's heroism and their participation in wars from the Battle of Kosovo to the First World War were highlighted, pointing to women from other countries.³ One of the leaflets calling for greater involvement of women on the side of the JVuO, among other things, states:

буди којих разлоџа, изналази оџравдања и сџоји џо сџирани. То је еџоизам и ако нећемо рећи некулџура, а оно бар недораслостџ за век у коме живе. Па зар моју Енџлескиње, Американке, џа и жене наших не-џриџаџеља Немаца, да раде џредано и џжрџвовано за своју оџаџбину, а наше не моју?! То џи женска омлаџино не смеш дозволџиџи.⁴

Жене које су узимале учешћа у борби неретко су бивале заробљаване и одвођене у логоре, у којима су биле изложене патњама којих су мушкарци, због родних разлика, бивали „поштеђени“. Поред гинеколошких експеримената, жене су подносиле бројне нежељене трудноће узроковане учесталим силовањима. Наступали би побачаји, рађање деце у нехуманим условима (уколико су породиљама порођаји уопште и бивали омогућени) након чега је убијање новорођенчади било честа пракса.⁵ Тако кроз сведочанства преживелих логораша наилазимо на описе најбестиџалнијих насилних порођаја, а потом и убијања новорођенчади наочиглед породиља. У Пребиловцима су жену Богдана Медана, Милеву Медан, припадници Усташа – Хрватске револуционарне организације (УХРО, у даљем тексту усташе) затекли приликом порођаја, те су јој бајонетом расекли стомак и извукли плод који су усмртили, умотали у парче тканине и вратили у распорени стомак породиље. О убиству породиље био је обавештен и Никола

...Is there still a woman who does not see this reality?! Unfortunately, there are still some. And that small number of women, either out of fear for their own lives or some other reason, find excuses and stand aside. That is selfishness and, if not to say, uncultured, then at least immature regarding the century in which they live. So English women, American women, and even the women of our German enemies can work devotedly and selflessly for their homeland, but ours cannot?! You must not allow that, female youth.⁴

Women who took part in the fighting were often captured and taken to camps, where they were exposed to suffering that men, due to gender differences, were "spared from". In addition to gynecological experiments, women endured numerous unwanted pregnancies caused by frequent rapes. Miscarriages would occur, children would be born in inhumane conditions (if women in labor were allowed to give birth at all), after which the killing of newborns was a common practice.⁵ Thus, through the testimonies of surviving camp inmates, we come across descriptions of the most brutal, violent births, and then the killing of newborns in front of the new mothers. In Prebilovci, Bogdan Medan's wife, Mileva Medan, was found during labor by members of the Ustashas - Croatian Revolutionary Organization (UHRO, hereinafter referred to as the Ustashas), who cut her stomach open with a bayonet and extracted

Нерџан, који је на самом почетку рата постао усташки ројник села Гњилишта, а који је у августу 1941. године био један од организатора, руководиоца и непосредни извршилац злочина у Пребиловцима.⁶ Међу бројним потресним сведочанствима о патњама које су проживљавале само мајке говори нам и сведочење Данице Праштало:

У Сиску су нас раставили од родишеља. Најгоре је било када млада жена, која има само једно дијете, њлаче, не да дете, ошима ја. Он то дијете њој у рукама сијече. То ми је било најгоре, најтеже њлади... она држи оно дијете, стишка, а он (усташа, њрим. ауш.) сијече оно дијете...⁷

Пред непријатељем су се боркиње, након хапшења и мучења, држале храбро и на губилишта одлазиле пркосно. На примеру Лепе Радић видимо одлучност најмлађе девојке проглашене за народног хероја да непријатељима не ода нити једну тражену информацију и да покаже само и једино презир и у последњим тренуцима живота док су јој егзекутори стављали омчу око врата. Свака од описаних хероина задужила нас је неким својим чином. Док читамо о њиховим подвизима и приказујемо оно што је иза њих остало, не смемо заборавити све оне незнате јунакиње чија сведочанства губимо протоком времена којим се све више одмичемо од година у

the fetus, which they killed, wrapped in a piece of cloth and returned to the woman's slit stomach. Nikola Nerdžan, who at the very beginning of the war became the Ustasha leader of the village of Gnjilište, and who in August 1941 was one of the organizers, leaders, and direct perpetrators of the crimes in Prebilovci, was also informed about the murder of the mother.⁶ Among the numerous shocking testimonies about the suffering that only mothers experienced, we are also told by the testimony of Danica Praštalo:

In Sisak, they separated us from our parents. The worst thing was when a young woman, who had only one child, cried, refused to give the child, and tried to take it away. He cuts the child in her arms. That was the worst for me, the hardest thing to watch... she holds the child, squeezes it, and he (the Ustaša, author's note) cuts the child...⁷

In the face of the enemy, the women fighters, after being arrested and tortured, held themselves bravely and went to the execution sites defiantly. In the example of Lepa Radić, we see the determination of the youngest girl proclaimed a national hero, not to give the enemies a single piece of information they asked for, and to show only contempt even in the last moments of her life as the executioners put a noose around her neck. Each of the described heroines has left us with a certain act. While we read

којим је вођен највећи оружани сукоб у историји човечанства.

Не можемо заокружити све написано о хероинама које су стале на праву страну историје током трајања Другог светског рата уколико не поставимо питање шта је са антихероинама. Колико редова су историчари, осам деценија након завршеног сукоба, написали о женама које су на било који начин подржале злочиначку политику Независне Државе Хрватске (НДХ) и биле саучеснице злочинцима, како окупаторима тако и њиховим сарадницима?

Милица Тепић

Лик Милице Тепић, мајке Кнежопољке, на фотографијама Жоржа Скригина, ратног репортера и члана Казалишта народног ослобођења, остао је као потресно сведочанство једног времена смрти и зла али и подвига неслућених размера. Фотографије су настале јануара 1944. године, поред школе у Брекињи.⁸ Фотографија Милице Тепић са ћерком Драгицом коју држи за руку и сином Бранком, којег је уз торбу кићеницу носила на повијеним плећима, представља ванвременски симбол страдања обичног човека у сваком рату и неизбрисив траг страдања српских цивила у Другом светском рату. Овековечено је страдање нејачи у свим икада вођеним ратовима,

about their feats and show what was left behind, we must not forget all those unknown heroines whose testimonies we are losing with time, which is increasingly moving away from the years in which the greatest armed conflict in the history of mankind was fought.

We cannot summarize everything written about the heroines who stood on the right side of history during the Second World War unless we ask the question of what happened to the anti-heroines. How many lines have historians, eight decades after the end of the conflict, written about women who in any way supported the criminal policies of the Independent State of Croatia (NDH) and were accomplices to criminals, both the occupiers and their collaborators?

Milica Tepić

The image of Milica Tepić, the mother of Knešpolje, in the photographs of Žorž Skrigin, a war reporter and member of the National Liberation Theater, has remained as a poignant testimony to a time of death and evil, but also of feats of unimaginable proportions. The photographs were taken in January 1944, next to the school in Brekinja.⁸ The photograph of Milica Tepić with her daughter Dragica, whom she holds by the hand, and her son Branko, whom she carried on her hunched

Милица Тепић, Архив Југословенске кинотеке
Легат Жоржа Скригина
Milica Tepić, Archives of the Yugoslav Film Archive
The Legacy of Zorž Skrigin

али и приврженост и пожртвовање једне мајке. Фотографија је била један од експоната приказаних на изложби у Аушвицу као сведок страдања и борбе за опстанак прогоњеног српског народа.⁹

shoulders with a knickknack bag, is a timeless symbol of the suffering of ordinary people in every war and an indelible trace of the suffering of Serbian civilians in the Second World War. The suffering of the weak in all wars ever waged, as well as the devotion and sacrifice of one mother, are immortalized. The photograph was one of the exhibits displayed at the Auschwitz exhibition as a witness to the suffering and struggle for the survival of the persecuted Serbian people.⁹

On Kozara, where many lives were lost during the war in 1942, Milica Tepić brought a new life into the world. In the village of Kajgana near Garešnica, she gave birth in a captured refuge which was being taken to the camp by the Ustashas. She gave birth to a son, Branko, whom she named after her husband, who died in the first German-Croatian offensive carried out by the Western Bosnia group, led by the German general Friedrich Stahl. On Kozara, Branko was a machine gunner, captured and shot in the Dubica cemetery, and then hanged in the square in Dubica. With her newborn, little Branko, and her three-year-old daughter Dragica, Milica spent some time in Slavonia. In the autumn of the same year, she returned to the devastated village of Komlenac¹⁰ with the part of the population of the Kozara villages. In January 1944, the enemy army burned the villages and houses again. The fleeing people were retreating through Vranovci and Strigova towards Kozara. On that road, near

На Козари, на којој су се многи животи гасили ратне 1942. године, Милица Тепић на свет је донела нови живот. У селу Кајгани поред Гарешнице породила се у заробљеном збегу који су усташе водиле ка логору. Родила је сина Бранка којем је дала име по свом супругу који је погинуо у првој немачко-хрватској офанзиви коју је извела група Западна Босна, којом је руководио немачки генерал Фридрих Штал. На Козари Бранко је био митраљезац, заробљен је и стрељан на дубичком гробљу, а потом обешен на тргу у Дубици. Са новорођенчетом, малим Бранком и трогодишњом ћерком Драгицом, Милица је неко време провела у Славонији. Јесени исте године вратила се у опустошено село Комленац¹⁰ са делом становништва козарских села. Јануара 1944. године непријатељска војска поново пали села и куће. Народ се у збегу повлачио преко Врановца и Стригове идући ка Козари. На том путу, поред школе у Брекињи, ратни репортер Жорж Скригин спазео је и фотографисао мајку Милицу Тепић са њено двоје деце.¹¹

Скригин о том сусрету оставља сведочанство:

Када смо сишли у Кнешиње, видео сам жену која је једно дијете водила за руку, а друго је било привезано за рамена. Када сам ишао ближе видео сам да на леђима носи и друго неопходне ствари за одбрану од зиме и офанзиве. Ту су били јорџан, шорба са храном, ња чак и лонац. Дубоко замишљена,

the school in Brekinja, war reporter Žorž Skrigin noticed and photographed mother Milica Tepić with her two children.¹¹

Милица Тепић, Архив Југословенске кинотеке
Легат Жоржа Скригина

Milica Tepić, Archives of the Yugoslav Film Archive
The Legacy of Žorž Skrigin

сјавивши једну руку на лице, њедала је испред себе и уопште се није обазирала на мене и моју камеру. Јашући поред ње, чекао сам прилику да је што боље снимим. У моменту када се иза ње појавило зариште и чађави облаци, направио сам снимак. Поновио сам то неколико пута док је пролазила крај мене као сјенка лаким и одрежним кораком. Када је наишла поред мене, приђем јој и започнем разговор: Одакле си друшарице? И даље њедалући испред себе, њавом показа и једва прозбори: Ту из Кнешпоља. Хтео сам да сазнам нешто више о њој и уорно наставих разговор: Па, куда ћеш, овако? Као да је и сама цијело вријеме о томе размишљала, поштуавши мало, поче да говори: У првој офанзиви су ми мужа убили... Саг су и кућу сјалили... Ех, да ми није ово двоје, знала бих ја куда...¹²

Поред фотографије као сведочанства борбе за опстанак самохране мајке, о њеној судбини посведочио је њен син Бранко чије је казивање о немилим догађајима уснимљено 2008. године. По његовој причи, мајка је, због претњи усташа, 1942. године, у време кад је његов отац Бранко (по којем је дечак добио име) био борац Другог крајишког одреда, којим је руководио др Младен Стојановић, избегла из Босанске Дубице у Гарешницу. Кућа у којој су живели до одласка у избеглиштво била је спаљена и они су се до краја рата кретали по Козари тражећи смештај и помоћ у храни. Том приликом, у једном од збегова, у

Skrigin left a testimony about that meeting:

When we got down to Knešpolje, I saw a woman taking one child by the hand, and the other was tied to her shoulders. When I got closer, I saw that she was carrying other necessary things on her back for defense against the winter and the offensive. There was a quilt, a bag with food, and even a pot. Deep in thought, with one hand on her face, she looked ahead and paid no attention to me and my camera. Riding next to her, I waited for the opportunity to get a better shot of her. The moment a scorched earth and soot clouds appeared behind her, I took a picture. I repeated this several times as she passed by me like a shadow with light and cautious steps. When she came near me, I approached her and started a conversation: Where are you from, comrade? Still looking ahead, she barely managed to show the direction by her head and say: From Knešpolje. I wanted to know more about her and persistently continued the conversation: So, where are you going, like this? It was as if she had been thinking about it the whole time, and after a moment of silence, she began to speak: In the first offensive, they killed my husband... Now they've burned down the house... Oh, if it weren't for these two, I would know where to go...¹²

In addition to the photograph as evidence of the single mother's struggle for survival, her son Branko testified about her fate, whose account of the unpleasant events was recorded in 2008.

Милица Тепић, Архив Југословенске кинотеке
 Легат Жоржа Скригина
 Milica Tepić, Archives of the Yugoslav Film Archive
 The Legacy of Žorž Skrigin

околини села Кнежица, сreo их је Скригин и направио неколико фотографија. Ова породица није прилазила осталим људима који су били у збеговима јер је мајка Милица била свесна да има бебу и да плач новорођенчета лако може непријатељу одати положај збегача и тиме довести у опасност многе друге људе. Због тога је одабрала да децу од непријатеља чува сама уз помоћ планине Козаре али и уз сву суровост коју носи живот у планини.

После рата вратили су се Тепићи на огњиште, где је, лета 1949, двадесетдеветогодишња Милица издахнула, а деца су након њене смрти била смештена код ујака у Јошику. Драгица се

According to his story, due to threats from the Ustashas, in 1942, at a time when his father Branko (after whom the boy was named) was a fighter in the Second Krajina Detachment, led by Dr. Mladen Stojanović, his mother fled from Bosanska Dubica to Garešnica. The house in which they lived before going into exile was burned down, and they wandered around Kozara until the end of the war, looking for accommodation and food assistance. On that occasion, in one of the refuges, near the village of Knežica, Skrigin met them and took several photographs. This family did not approach other people who were in hiding because the mother, Milica, was aware that she had a baby and that the crying of a newborn could easily give away the location of the refuge to the enemy and thus put many other people in danger. That is why she chose to protect the children from the enemy alone, with the help of Mount Kozara, but also with all the cruelty that life in the mountains brings.

After the war, the Tepić family returned to their land, where, in the summer of 1949, twenty-nine-year-old Milica passed away, and after her death, the children were placed with their uncle in Jošik. Dragica married in the village of Sovjak, and Branko married and lived in Petrinja.¹³

The wars for the Yugoslav inheritance forced the boy from Skrigin's war photograph to flee again. Branko Tepić and his family left Sisak for Banija in

удала у село Совјак, а Бранко се оженио и живео у Петрињи.¹³

Ратови за југословенско наслеђе приморали су дечака са Скригинове ратне фотографије на поновно избеглиштво. Из Сиска је Бранко Тепић са породицом 1991. године отишао на Банију где остаје све до 1995. године, када одлази у Градишку. Сестра Драгица преминула је у предвечерје рата 1983. године.

Диана Будисављевић

Рођена је у Инзбруку 15. јануара 1891. године, у породици Макса Обексера и Ане Реосе. Дианино девојачко презиме било је Обексер.¹⁴ Трговачка породица Обексер значајно је утицала на развој Инзбрука и покрајине Тирол кроз улагања у текстилну индустрију и хотелијерство. Диана је у родном месту завршила основну и средњу школу, а током Првог светског рата пријавила се на курс за медицинске сестре како би помагала рањеницима. Тако је упознала младог хирурга Јулија Будисављевића, који је радио у Инзбруку као асистент на тамошњој хируршкој клиници. За девет година старијег хирурга Јулија Будисављевића удала се 1917. године. Већ 1919. године, када је у Загребу основан Медицински факултет, доктор Јулије Будисављевић је постао

Збег мајки и деце током IV непријатељске офанзиве,
Архив Југословенске кинотеке
Легат Жоржа Скригина

Refuge of mothers and children during the 4th enemy offensive,
Archives of the Yugoslav Film Archive
Legacy of Žorž Skrigin

1991, where he remained until 1995, when he moved to Gradiška. Sister Dragica died on the eve of the war in 1983.

професор хирургије, а Диана је тада са њим стигла у Загреб.¹⁵

У Загребу су се, почетком Другог светског рата, улицама и пијацама проносиле информације о страдањима у логорима НДХ. Такве вести чиниле су да страх, неповерење и неизвесност расту из дана у дан. Диану су те вести подстакле да њихову истинитост провери. У згради јеврејске општине у Загребу сазнаје да је одређен број Јевреја интерниран у усташки логор у старом дворцу у Лоборграду, северно од Загреба, и да су њихови сународници у обавези да их опскрбљују слањем пакета одеће, обуће, покривача и средстава за хигијену.¹⁶

Логор Лоборград се налазио у дворцу који је у предратном добу био старачки дом. Из логора су Јеврејке слате у Аушвиц а Српкиње у Немачку на принудни рад.¹⁷

Током јесени 1941. године, Диана покушава да познаницима скрене пажњу на страдање српског православног становништва, жена и деце, у логору Лоборград и да на неки начин помогне. Већина њих се, ипак, и након обављених разговора, држала повучено, не желећи да има било каква посла са актуелним усташким режимом.¹⁸ Један од ретких који је прихватио Дианин позив био је архитекта Марко Видаковић, који је постао благајник хуманитарне организације. Убрзо се прикључио и Ђуро Вукосављевић.¹⁹

Диана Будисављевић, Музеј жртава геноцида, 3Ф 293

Diana Budisavljević, Genocide Victims Museum, 3F 293

*Diana
Budisavljević*

She was born in Innsbruck on January 15, 1891, to Max Obexer and Anna Reosa. Diana's maiden name was Obexer.¹⁴ The Obexer merchant family significantly influenced the development of Innsbruck

Током прве недеље новембра, Диана са сарадницима организује акцију одношења хране, одеће и лекова у логор Лоборград а потом и у логор Горњу Ријеку.²⁰ Хуманитарци су примали све више прилога, те је стан Будисављевића на Савачићевом тргу у Загребу постао стециште и складиште у којем су пристиглу помоћ сортирали и паковали у пакете.²¹ Током једне акције Диана сазнаје да се у логору Стара Градишка налази велики број незбринуте деце чије су мајке послате на принудни рад. У својим дневничким белешкама Диана пише:

*Сазнала сам за сѣрадање жидовских и љавославних жена у логорима. За разлику од жидовских жена љавославним нишћо не љомаже.*²²

Акцијом коју је организовала у свом стану све више је привлачила пажњу усташких власти, тако да Диану Будисављевић више ни љено попрекло није могло заштитити. У најужем кругу љених сарадника били су Камило Бреслер, Јана Кох, Драгица Хабазин. Поред хране набављали су одећу, љебад, јастуке. У свом дневнику, 25. фебруара 1942, Диана записује:

Ољеи је љоспијейодне било резервисано за слаиње љакеша. У љријезарији су већ били сандуци с лимунима и бијелим луком... Зазвонило је... Дошли су дељекљи-ви љредвођени Вриљаком и зайочели љрељраживање

and the Tyrol region through investments in the textile industry and hotel business. Diana completed primary and secondary school in her hometown, and during the First World War, she enrolled in a nursing course to help the wounded. That's how she met the young surgeon Julije Budisavljević, who worked in Innsbruck as an assistant at the surgical clinic there. She married the surgeon Julije Budisavljević, who was nine years older than her, in 1917. In 1919, when the Faculty of Medicine was founded in Zagreb, Dr. Julije Budisavljević became a professor of surgery, and Diana then arrived in Zagreb with him.¹⁵

In Zagreb, at the beginning of the Second World War, information about the suffering in the NDH camps spread through the streets and markets. Such news made fear, distrust, and uncertainty grow day by day. Diana was encouraged by this news to check its veracity. In the building of the Jewish community in Zagreb, she learned that a certain number of Jews had been interned in an Ustasha camp in the old castle in Loborgrad, north of Zagreb, and that their compatriots were obliged to provide for them by sending packages of clothes, shoes, blankets, and hygiene products.¹⁶

The Loborgrad camp was located in a castle that had been a nursing home in the pre-war period. From the camp, Jewish women were sent to Auschwitz and Serbian women to Germany for forced labor.¹⁷

*чишавої сїана и свих ормара... Били смо, гакако, врло узнемирени їроживљеним и мој муж је їражио од мене да Акцију обуставим, јер їосїоји оїасносїї да њеїа и своје сураднике одведем у лоїор.*²³

Иако је Јулије Будисављевић саветовао супругу да барем привремено обуставе хуманитарну акцију, она се није поколебала и успела је да, уз помоћ Немаца, од усташких власти издејствује добијање дозволе за рад хуманитарне акције, након чега је наставила да шири круг сарадника. Како су усташе, током пролећа и лета 1942, почели са сламањем партизанског покрета на Банији, Кордуну, Славонији и Босанској Крајини, паралелно су се бавили елиминацијом српског и ромског становништва јер је до тада већина Јевреја била убијена или послата у концентрационе логоре. Прилив десетина хиљада људи значао је неслагљиву хуманитарну катастрофу. Само око јасеновачких логора било је отворено неколико привремених логора како би се могли примити сви заробљеници. Велики број жена и деце нарочито је био је у логору Стара Градишка, где су здраве жене одвајали и транспортовали у немачке радне логоре, док су деца остајала препуштена сами себи. Тада су неухрањеност, заразне болести и небрига убијали нејач више од оних који су у усташким логорима били задужени за ликвидације.

Прву групу од једанаесторо деце Диана је са својим сарадницима спасила из логора

During the autumn of 1941, Diana tried to draw the attention of her acquaintances to the suffering of the Serbian Orthodox population, women and children, in the Loborgrad camp and to help in some way. However, most of them, even after the conversations, remained withdrawn, not wanting to have anything to do with the current Ustasha regime.¹⁸ One of the few people who accepted Diana's invitation was the architect Marko Vidaković, who became the treasurer of the humanitarian organization. Đuro Vukosavljević soon joined in.¹⁹

During the first week of November, Diana and her associates organized an action to bring food, clothing, and medicine to the Loborgrad camp and then to the Gornja Rijeka camp.²⁰ The humanitarians received more and more donations, and the Budisavljević apartment on Savačić Square in Zagreb became a meeting place and warehouse where they sorted and packed the aid that arrived.²¹ During one of the operations, Diana learns that the Stara Gradiška camp contains a large number of abandoned children whose mothers have been sent to forced labor. In her diary entries, Diana writes:

*I learned about the suffering of Jewish women and women of Orthodox faith in the camps. Unlike Jewish women, women of Orthodox faith are not helped by anyone.*²²

Лоборград 27. марта 1942. године. Приликом наредних транспорта деце из логора, чланови акције су се сусретали са најразличитијим ситуацијама и од различитих људи добијали информације од значаја. Тако је Диана, у разговору са Хекером, шефом транспорта за Рајх, дознала за логор Стара Градишка у којем борави више од хиљаду деце.²⁴ Приликом обиласка логора Млаке и Јабланца, 30. јула 1942, затекли су очајно стање: мајке су молиле да њихову децу поведу, многе жене су, упркос убеђивању, одбијале да предају децу или су то радиле у задњи час, док су поједине, услед очаја, захтевале да им се одведено дете врати.²⁵ Тешко болесну децу нису узимали приликом транспорта како би избегли умирање здраве деце услед контакта са оболелима. Смештајни капацитети су били ограничени, а болнице попуњене већ након првих транспорта. Августа 1942, Диана у свом дневнику бележи:

... Било је много шешко болесних жена и деце. Лежали су на земљи. Желе ми предајти много дјеце која су шешко болесна, чудновајто љава у лицу. Кажем да не моју одвесити шешко болесну дјецу. Не можемо их смјестити у установе са здравом дјецом јер ће нам сва умријети. Било је стравно што нисам мајкама у њиховом очају мола љомоћи.²⁶

У Загребу на железничкој станици вршена је тријажа болесне деце. Упркос лекарској помоћи

The action she organized in her apartment increasingly attracted the attention of the Ustashes authorities, so that Diana Budisavljević could no longer be protected by her origin. Her closest associates included Kamilo Bresler, Jana Koh, and Dragica Habazin. In addition to food, they procured clothes, blankets, and pillows. In her diary, dated February 25, 1942, Diana writes:

*The afternoon was again reserved for packing packages. There were already crates of lemons and garlic in the dining room... The bell rang... Detectives led by Vrtljak arrived and began searching the entire apartment and all the closets... We were, of course, very upset by what we had experienced, and my husband asked me to stop the Action, because there was a danger that I would take him and my associates to the camp.*²³

Although Julije Budisavljević advised his wife to at least temporarily suspend the humanitarian action, she did not waver and, with the help of the Germans, managed to obtain permission from the Ustasha authorities to carry out the humanitarian action, after which she continued to expand the circle of collaborators. As the Ustashes, during the spring and summer of 1942, began to crush the partisan movement in Banija, Kordun, Slavonia, and Bosnian Krajina, they simultaneously dealt with the elimination of the Serbian and Roma population, because by then most of the Jews had been killed

деца су умирала од последица боравка у нехуманим условима логора.

Прва етапа хуманитарне акције била усмерена на спашавање углавном српске деце из логора, а потом на њихово лечење, негу и удомљавање. Друга фаза се одвијала од 1943. до краја рата и њен фокус је, поред помоћи деци и одраслима, био заштита идентитета: чланови хуманитарне организације су израђивали картотеке, фотографисали децу и информисали родитеље и најближе сроднике о њиховом здравственом стању и локацији. Све ово је чињено је у нади да ће, једнога дана, када се рат заврши, деца бити враћена својим породицама.²⁷

Током Другог светског рата Диана Будисављевић и њени сарадници спасили су из усташких логора око 12.000 деце.²⁸ Списак са 5.800 имена спашене српске деце, који садржи све податке о њиховом идентитету, чува се данас у Музеју жртава геноцида. Увидом у спискове не откривамо само имена деце која су спашена и која су преминула услед лошег третмана у логорима, већ и имена, адресе и занимања људи који су прихватили и отхрањивали децу.

Како би сачувала податке о деци коју је, организацијом транспорта, збрињавала током рата, на основу транспортних листа водила је већ споменути картотеку о њима. Након одласка у дечију болницу, у дневнику је оставила потресну белешку:

or sent to concentration camps. The influx of tens of thousands of people meant an incalculable humanitarian catastrophe. Several temporary camps were opened around the Jasenovac camps alone to accommodate all the prisoners. A large number of women and children were especially in the Stara Gradiška camp, where healthy women were separated and transported to German labor camps, while the children were left to fend for themselves. At that time, malnutrition, infectious diseases, and neglect were responsible for no fewer killings than those who were in charge of liquidation in the Ustashes camps.

The first group of eleven children was rescued by Diana and her associates from the Loborgrad camp on March 27, 1942. During subsequent transports of children from the camp, the members of the action encountered a wide variety of situations and received important information from various people. Thus, in a conversation with Hecker, the head of transport for the Reich, Diana learned about the Stara Gradiška camp, where more than a thousand children were held.²⁴ During a visit to the Mlaka and Jablanac camps on July 30, 1942, they found a desperate situation: mothers begged to take their children, many women, despite persuasion, refused to hand over their children or did so at the last minute, while some, out of desperation, demanded that their children who had been taken away be returned to them.²⁵ Seriously ill children were not

У сабирном логору Јабланац јула 1942. године,
Музеј жртава геноцида, ЗФ 136

In Jablanac concentration camp, July 1942,
Genocide Victims Museum, ZF 136

За неке од преосталих сам успјела добити неке ђодаџке, али мала умирућа створења нису мола ништа казати. Умрла су као непознати, безимена дјеца. А свако је имало мајку која је за њим јорко ђлакала, имало је свој дом, своју одјећу, а сад је шрпано јоло у масовну јробницу. Ношено девет мјесеци, у болу рођено, с одушевљењем јоздрављено, с љубављу његовано и одгајано, а онда – Хишлер шреба раднике, доведише жене, одузмише им дјецу, јусишише их да јројадну; каква неизмјерна шуја, каква бол.²⁹

Крајем 1944. године Диана заједно са Иваном Џакулом сређује картотеку, посебно део са безименом децом. Планирале су да након рата оду

taken during transport to avoid healthy children dying from contact with the sick. Accommodation capacities were limited, and hospitals were already full after the first transports. In August 1942, Diana recorded in her diary:

... There were many seriously ill women and children. They were lying on the ground. They want to hand over to me many children who are seriously ill, strangely blue in the face. I say that I cannot take seriously ill children. We cannot place them in institutions with healthy children because they will all die. It was terrible that I could not help the mothers in their despair.²⁶

In Zagreb, a triage of sick children was carried out at the train station. Despite medical care, the children were dying from the consequences of their stay in the inhumane conditions of the camp.

The first stage of the humanitarian action was aimed at rescuing mainly Serbian children from the camp, and then at their treatment, care, and placement. The second phase took place from 1943 until the end of the war, and its focus, in addition to helping children and adults, was the protection of identity: members of the humanitarian organization made file folders, photographed the children, and informed parents and closest relatives about their health condition and location. All this was done in the hope that one day, when the war was over, the children would be returned to their families.²⁷

у места у којима су деца насељавана и разјасне недоумице и евентуалне грешке.³⁰ Диана и сарадници користе картотеку и издају информације свима који исте потражују на Свачићевом тргу број 13 и након што је Загреб ослобођен. О преданом и посвећеном раду и излажењу у сусрет свима који су трагали за својом децом сведоче бројна писма која су пристизала на Дианину адресу. Агенти Одељења за заштиту народа (ОЗНА) средином маја долазе у Дианин стан, а након те посете, 28. маја 1945. године она бива приморана да картотеку преда Министарству социјалне политике.³¹ Исти људи су, нешто касније, од госпође Џакула преузели и копије картотеке.³²

Након рата Диана Будисављевић живи повучено. Често одлази у родни Инзбрук. Подвиг који је извела са својим сарадницима дуго је остао непознат широј јавности. Нико од њених сарадника није примио признање за херојско дело које су учинили. Тек 2003. године, кад је објављен њен дневник, прича о овим хуманим људима је угледала светлост дана.

Хилда Дајч

Хилда Дајч је рођена 1922. године у Бечу, у имућној јеврејској ашкенаској породици. Пре рата, као једна од најбољих матуранткиња женске гимназије у Београду, уписала је Архитектонски

During the Second World War, Diana Budisavljević and her associates rescued about 12,000 children from the Ustasha camps.²⁸ A list of 5,800 names of rescued Serbian children, containing all the information about their identities, is kept today in the Genocide Victims Museum. By looking at the lists, we not only discover the names of children who were rescued and who died due to poor treatment in the camps, but also the names, addresses, and occupations of the people who accepted and raised the children.

In order to preserve information about the children she took care of during the war by organizing transport, she kept the aforementioned file folders on them based on the transport lists. After going to the children's hospital, she left a poignant note in her diary:

I managed to get some information about some of the remaining ones, but the little dying creatures could not say anything. They died as unknown, nameless children. And each one had a mother who wept bitterly for him; he had his own home, his clothes, and now he was being crammed naked into a mass grave. Carried for nine months, born in pain, greeted with enthusiasm, nurtured and raised with love, and then – Hitler needs workers, bring in the women, take away their children, let them perish; what immense sorrow, what pain.²⁹

At the end of 1944, Diana, together with Ivana Džakula, organized the file folders, especially the part

факултет Универзитета у Београду. Уочи почетка студија, породица је разматрала идеју пресељења у Сједињене Америчке Државе (САД), али су се Хилда и њен три године млађи брат противили тој идеји јер су волели Београд. Пошто су ратом и окупацијом студије прекинуте, Хилда је волонтирала као медицинска сестра у Јеврејској болници, основаној почетком рата, када су окупатори забранили Јеврејима да користе градске болнице и да се лече код нејевреја.³⁰ Болница се налазила на Дорћолу, у Улици Високог Стевана број 2. Хилда се, противно жељама своје породице, добровољно пријавила да оде у логор и настави да врши дужности медицинске сестре међу људима којима је помоћ преко потребна. Одлуку је донела између 8. и 12. децембра, када је чула да су Немци наредили да Јеврејке протеране из Баната и оне из Београда закључају у своје станове и подруме, и са кључевима дођу у седиште полиције за Јевреје које се налазило у Улици Џорџа Вашингтона. У првом писму, 7. децембра 1941, Нади Новак пише:

Суштра ујуштру ђолазим у лођор. Мене нико неће нашђерати, ја не чекам на ђозив. Јављам се добровољно да ђођем са ђрвом ђруђом која ђолази из Џорђа Вашингтђона 23. суштра у 9 сађи ујуштру. Моји су ђрошђивни мојђј оглуђи, али ја мислим да ћеш ме барем ђи разумђђи: има ђолико ђуди којима је ђошђредна ђомоћ, да ја морам ђо налођу своје савесђи да ђређем ђреко сенђђимђишђалних разђђа у вези са ђорђођиђом

with nameless children. They planned to go to the places where the children were settled after the war and clarify any doubts and possible errors.³⁰ Diana and her associates used the file folders and issued information to anyone who asked for it at Svačić Square No. 13, even after Zagreb was liberated. The devoted and dedicated work and outreach to everyone who was looking for their children are evidenced by the numerous letters that arrived at Diana's address. Agents of the Department for the Protection of the People (*OZNA) came to Diana's apartment in mid-May, and after that visit, on May 28, 1945, she was forced to hand over the file folders to the Ministry of Social Policy.³¹ The same people, a little later, also took copies of the file folders from Mrs. Džakula.³²

After the war, Diana Budisavljević lived a secluded life. She often went to her native Innsbruck. The feat she performed with her associates remained unknown to the general public for a long time. None of her associates received recognition for the heroic deed they performed. It was not until 2003, when her diary was published, that the story of these humane people saw the light of day.

Hilda Dajč

Hilda Dajč was born in 1922 in Vienna, into a wealthy Jewish Ashkenazi family. Before the war, as one of the best graduates of the Belgrade

и кућом и да се пошћуно сћавим у службу других...
Пошћуно сам мирна и сћаложена и уверена да ће
све исћасћи добро...³⁴

Хилдин отац Емил није одведен у логор
одмах на почетку рата јер је био потпредседник
Представништва јеврејске заједнице у Београду,
које је установљено по директиви Немаца како би
заменајвало забрањене и укинуте јеврејске уста-
нове.³⁵ Хилдин отац убијен је приликом одвођења
последње групе са унутрашњом управом логора
Старо сајмиште.³⁶

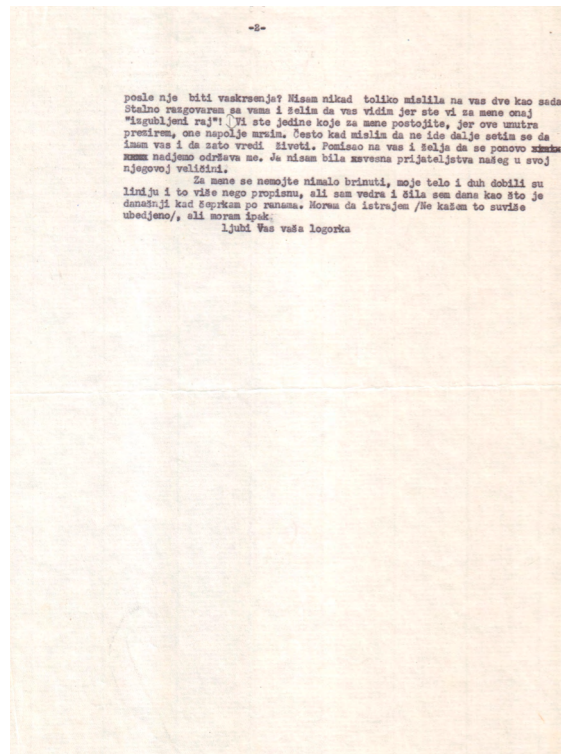
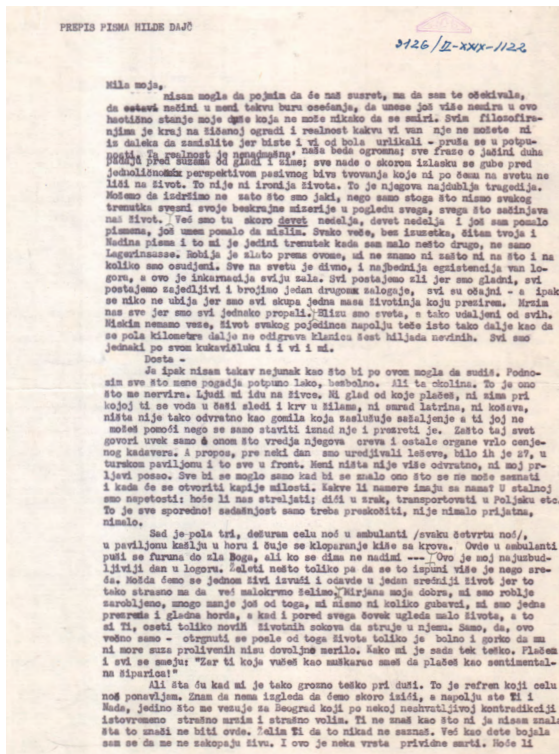
Преостала писма Хилде Дајч нуде редак и
дирљив увид у услове живота у Јеврејском логору
на Сајмишту (*Judenlager Semlin*), између децембра
1941. и маја 1942. Писма нису писана по сећању
као што су писали они који су страхоте рата
преживели. Настајала су у доба проживљавања
страхота логора на Сајмишту и одишу ужасом
људске несреће којом је била окружена. Сва пис-
ма имају историјску али и литерарну вредност.³⁷

У децембру месецу, када је Хилда Дајч стигла
у логор, снег је падао кроз кров који је оштећен
још за време априлског бомбардовања. На па-
виљонима су се виделе огромне рупе, а скоро
сви прозори су били разбијени. Пристигли
заточеници су првобитно били смештени у тзв.
Павиљон број 3.³⁸

Друго писмо Хилда пише Мирјани Петровић,
другог дана у логору, 9. децембра 1941. Тада је у

Girls' Gymnasium, she enrolled in the Faculty of
Architecture at the University of Belgrade. Before
she began her studies, the family considered moving
to the United States (USA), but Hilda and her three-
year-younger brother opposed the idea because they
loved Belgrade. After her studies were interrupted
by the war and occupation, Hilda volunteered as a
nurse at the Jewish Hospital, established at the be-
ginning of the war, when the occupiers had forbid-
den Jews from using city hospitals and from being
treated by non-Jews.³³ The hospital was located in
Dorćol, at 2 Visokog Stevana Street. Hilda, against
her family's wishes, volunteered to go to the camp
and continue her duties as a nurse among people in
dire need. She decided between December 8 and 12,
when she heard that the Germans had ordered that
Jewish women expelled from Banat and those from
Belgrade lock their apartments and basements, and
that they should come with the keys to the Jewish
police headquarters located on Džordža Vašingtona
(*George Washington) Street. In her first letter,
dated December 7, 1941, Nada Novak wrote:

*Tomorrow morning I am leaving for the camp.
No one will force me, I am not waiting for a call. I vol-
unteer to go with the first group that leaves Džordža
Vašingtona street on the 23rd at 9 a.m. tomorrow. My
family is against my decision, but I think that at least
you will understand me: so many people need help that
I have to, by the dictates of my conscience, put aside*

Четврто писмо Хилде Даж, Историјски архив Београда
Fourth letter from Hilda Dajč, Historical Archive of Belgrade

логору већ било 2.000 жена и деце, а очекивали су долазак још њих 2.500. Писмо је било одговор на Мирјанино писмо. Хилда пише:

... Посмајрам овај лавиринт, односно мра-
вињак бедника чије су шрапелује бројне као и оних
који живе не зашто што су свесни да ће једном бићи

sentimental reasons regarding family and home and
put myself completely at the service of others... I am
completely calm and composed and convinced that
everything will turn out well...³⁴

Hilda's father, Emil, was not taken to the camp
right at the beginning of the war because he was the

Жута платнена Давидова звезда за обележавање
Јевреја, Музеј жртава геноцида ЗПБ 1

A yellow cloth star of David for marking the Jews,
Genocide Victims Museum ZPB 1

*боље, већ зајмо шјо немају снаје да прекину са
животиом... Нимало не жалим шјо сам дошла, већ
сам задовољна својом одлуком. Ако ћу свака два дана
моћи шјолико да урадим за групе као ова два, онда ће
цела ствар имати много смисла.*

vice-president of the Representation of the Jewish Community in Belgrade, which was established by a German directive to replace the banned and abolished Jewish institutions.³⁵ Hilda's father was killed during the removal of the last group with the internal administration of the Staro Sajmište camp.³⁶

The remaining letters of Hilda Deitch offer a rare and moving insight into the living conditions in the Jewish camp at Sajmište (*Judenlager Semlin*), between December 1941 and May 1942. The letters were not written from memory, as those who survived the horrors of the war wrote. They were written at a time when she was experiencing the horrors of the camp at Sajmište and exude the horror of the human misfortune that surrounded her. All the letters have historical as well as literary value.³⁷

In December, when Hilda Deitch arrived at the camp, snow was falling through the roof, which had been damaged during the April bombing. Huge holes could be seen in the pavilions, and almost all the windows were broken. The arriving prisoners were initially housed in the so-called Pavilion number 3.³⁸

The second letter Hilda wrote to Mirjana Petrović, on her second day in the camp, on December 9, 1941. At that time, there were already 2,000 women and children in the camp, and another 2,500 were expected to arrive. The letter was a response to Mirjana's letter. Hilda writes:

Треће писмо је писано 13. децембра, петог данаведеног у логору. У њему Хилда још увек има наду да ће се нешто променити набоље. Пише Нади:

Имам ђосла од ђола седам уђуђру до ђола гевеђи увече, данас и дуже, али ће се све ђо уредиђи чим болница буде сђиђла... Данас је и Ханс³⁹ био и од њеђа сам дознала неђријађну весђ да ће мођи суђра дођи.

Из писма дознајемо и то да је од логорске управе затражила да је пусте јер је у логор дошла својевољно.⁴⁰

Датум смрти Хилде Дајч није познат, али је сигурно да је убијена у гасном камиону званом „душегупка“ који је саобраћао улицама Београда од марта до маја 1942. године. Логораши су овим по злу познатим камионом, сваког дана осим недељом, групе од стотину људи одвозили до масовних гробница у Јајинцима. Тамо, на стрелишту, бацали су их у ископане раке које су копали затвореници доведени из логора Бањица.⁴¹

Прва три писма Хилде Дајч су у власништву Јеврејског историјског музеја у Београду, док се четврто налази у Историјском архиву Београда.

Након рата, Мирјана Петровић пише о сусрету с Хилдом који се догодио пред сам рат. Тада јој је Хилда поверила своја осећања:

... I observe this labyrinth, or rather anthill, of the poor whose tragedies are as numerous as those who live not because they are aware that things will get better someday, but because they do not have the strength to end their lives... I do not regret coming at all, but am satisfied with my decision. If every two days I can do as much for others as these two, then the whole thing will make a lot of sense.

The third letter was written on December 13, the fifth day spent in the camp. In it, Hilda still has hope that something will change for the better. She writes to Nada:

I have work from half past six in the morning to half past eight in the evening, today even longer, but it will all be sorted out as soon as the hospital arrives... Hans ³⁹ was there today as well, and I learned the unpleasant news from him that the members of my family will come tomorrow.

From the letter, we also learn that she asked the camp administration to let her go because she came to the camp out of her own free will.⁴⁰

The date of Hilda Deitch's death is unknown, but she was certainly killed in a gas truck called a "dushegupka" that traveled the streets of Belgrade from March to May 1942. Camp inmates used this infamous truck to transport groups of a hundred people to the mass graves in Jajinci every day except

*Осећала сам се Југословенком, а сада, ошћако нас
јоне, сада су ме наћерали да се осећим Јеврејком.*

До тада је јеврејство за њу било религија, традиција, а онда је постало политика и националност.⁴² Од Мирјане и Наде дознајемо како су се са Хилдом сусретале у кафани на Савамали приликом транспорта болесника који су из логора пребацивани преко реке Саве до болничких кола. Сусретале су се и размењивали речи уколико би стражари то допустили. Мирјана описује трећи сусрет:

Но, ѿада је био сћражар, Немац, као са филма. Викнуо је да не смемо да разјоварамо... Било је сћрашно и ѿада сам јрви јућ осећила сћрах, не само мржњу... И онда ме више није звала, и онда је дошло јролеће, и сазнали смо јонекад, јонешћо за неке друће јријашће, нешћо смо чули, мноћо ѿоћа нисмо веровали, или можда нисмо нишћа од ѿоћа сћрашној веровали... Данас када мислим на окућацију, мада сам кроз њу јрошла здрава и чишћава, све је ѿо као неки кошмар. И кроз кошмар исћлива ѿако јо неки лик, засвећли. Као Хилда Дајч.

Четврто писмо је написано и послато Мирјани два месеца по доласку у логор, 7. фебруара 1942. године. Из њега се види да су све Хилдине наде угашене:

Sundays. There, at the shooting range, they were thrown into dug trenches dug by prisoners brought from the Banjica camp.⁴¹

The first three letters of Hilda Dajč are owned by the Jewish Historical Museum in Belgrade, while the fourth is in the Belgrade Historical Archives.

After the war, Mirjana Petrović wrote about a meeting with Hilda that took place just before the war. At that time, Hilda confided her feelings to her:

I felt like a Yugoslav, and now, since they are persecuting us, they have made me feel like a Jewish woman.

Until then, Judaism for her was a religion, a tradition, and then it became politics and nationality.⁴² From Mirjana and Nada, we learn how they and Hilda met in a tavern on Savamala during the transport of patients who were being transferred from the camp across the Sava River to the ambulance. They met and exchanged words if the guards allowed it. Mirjana describes the third meeting:

But then there was a guard, a German, like from a movie. He shouted that we were not allowed to talk... It was scary and that was the first time I felt fear, not just hatred... And then she didn't call me anymore, and then spring came, and we sometimes found out something about some other friends, we heard something, we didn't believe a lot of it, or maybe we didn't believe

Све фразе о јачини духа падају пред сузама ог
ілаги и зиме... Сви су очајни... Близу смо свеіа а
іако удаљени од свих. Ни са ким немамо везе, жи-
воіі свакоі јојединца најољу іече ісііо іако даље,
као да се іола километра даље не одвија кланица
6.000 невиних. Сви смо једнаки іо своје кукавичлу-
ку, и ви и ми.

Др Емануел Шефер је, 9. јуна 1942, упутио
телеграм број 3113 мајору Фридриху Праделу
из Главног штаба Службе безбедности Рајха о
повратку специјалног камиона након обављеног
посла у Београду. У изјави преживелог гробара
из Јајинаца стоји:

Пуна два месеца радио сам на искојавању рака
у 1942. іодини, од маріа до маја, када су Јевреји
уіушивани и у іе раке заіріавани. Чим бисмо іри-
метіили да из даљине долази іас-ауііо са уіушеним
Јеврејима, ми смо сіірелишііе најушііали. Искојано
је 81 или 82 рова, у свим рововима моііо је сііаііи
ііо 100 људи.⁴³

Judenlager Semlin је оформљен почетком
децембра 1941. године и постојао је до почетка
маја 1942. године, када је преиначен у Semlin
Anhaltelager – логор општег типа. До тада је
највеіи број Јевреја из логора убијен у гасном
камиону, док је само маіи део ликвидираи
стрељаіем. Страдали у логору Земун доведени

any of those terrible things... Today, when I think about
the occupation, although I got through it healthy and
unharmd, it's all like a nightmare. And through the
nightmare, a character would emerge, a light would
shine. Like Hilda Dajč did.

The fourth letter was written and sent to
Mirjana two months after she arrived at the camp,
on February 7, 1942. It shows that all of Hilda's
hopes were extinguished:

All the phrases about fortitude fall before the tears
of hunger and winter... Everyone is desperate... We are
close to the world and so far away from everyone. We
have no connection with anyone; the life of each person
outside continues just as it was, as if the slaughter of
6,000 innocents was not taking place half a kilometer
away. We are all equal in our cowardice, you and us.

On June 9, 1942, Dr. Emanuel Schaefer sent tel-
egram number 3113 to Major Friedrich Pradl of the
Reich Security Main Staff about the return of the
special truck after the work done in Belgrade. The
statement of a surviving gravedigger from Jajinci
states:

I worked for two whole months digging trenches in
1942, from March to May, when Jews were suffocated
and buried in these trenches. As soon as we noticed a
gas truck with suffocated Jews coming from a distance,

су из свих делова окупиране Србије. Међу њима су били припадници јеврејске заједнице оба пола, али су међу њима већину од четири петине чиниле жене (78,12%).⁴⁴ Број Јеврејки са територије окупиране Србије које су током Другог светског рата изгубиле живот износио је око 5.500.⁴⁵

Vida Jocić

Рођена је 24. јуна 1922. године у Скопљу, где је живела све до јуна 1941. године, када је са млађом сестром Оливером дошла као избеглица прво у Београд, а убрзо затим у Ваљево. Још док је живела у Скопљу укључила се у Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ). Крајем августа 1941. године је, као чланица СКОЈ-а, ступила у Ваљевски одред НОВЈ. У свакој чети Ваљевског одреда постојале су агитпроп секције и одељци за културу. Секције су радиле на ширењу пропаганде, штампању летака, организовању скупова на којима је народ обавештаван о политичкој ситуацији и позиван да се придружи НОП-у. Културне екипе, како су их називали, биле су задужене за припрему програма, организовање и извођење приредби за села и за борце. За програме су, поред Виде и Вере Јоцић, биле задужене Бранка и Живана Илић, Зага Дугалић, Софија Станишић, Олга Петровић и друге. Као

*we would leave the firing range. 81 or 82 trenches were dug, each of which could hold 100 people.*⁴³

The *Judenlager Semlin* was established in early December 1941 and existed until early May 1942, when it was transformed into the *Semlin Anhaltelager* – a general-type camp. By then, the majority of Jews from the camp had been killed in gas trucks, while only a small number had been liquidated by shooting. Those who suffered in the Zemun camp were brought from all parts of occupied Serbia. Among them were members of the Jewish community of both sexes, but the majority of them, four-fifths, were women (78.12%).⁴⁴ The number of Jewish women from the territory of occupied Serbia who lost their lives during the Second World War was approximately 5,500.⁴⁵

Vida Jocić

She was born on June 24, 1922, in Skopje, where she lived until June 1941, when she and her younger sister, Olivera, came as refugees, first to Belgrade, and soon after to Valjevo. While still living in Skopje, she joined the League of Communist Youth of Yugoslavia (*SKOJ). At the end of August 1941, as a member of SKOJ, she joined the Valjevo detachment of the National Liberation Army of Yugoslavia (*NOVJ). In each company of the Valjevo detachment, there

један од важнијих задатака издвојен је рад са женама и позив да се исте организују у пружању помоћи борцима. Вида је, по повратку у Ваљево, добила једну собу у старој воденици на Колубари у којој је сакупљана сва муниција за Ваљевски одред. Радила је у штабу Ваљевског одреда и као курирка између штаба и одреда. По потреби је била и болничарка. У новембру је пошла за Ужице, најпре са Драгојлом Дудићем, а онда са женском четом коју је водила Митра Митровић. Женска чета кренула је тада у повлачење преко Златибора и Нове Вароши. Када је Вида Јоцић приспела у Нову Варош, пријавила се за повратак у Ваљевски одред, али је при повратку заробљена у селу Семењеву и утамничена у ужичком затвору. Из затвора је пуштена након месец дана. Након ослобођења из ужичког затвора, одлази у Ниш код своје бабе, а потом у Београд. У Београду се запослила у фабрици Ројојарски у којој је убрзо организовала рад за Народноослободилачки покрет (НОП). Ухапшена је 23. децембра 1942. године и ислеђивана од стране Специјалне полиције, а потом упућена у логор на Бањици. Из логора је, јула 1943, транспортована за Аушвиц.⁴⁶

У Аушвицу постаје број 49865.

Рудолф Хес је, у својим мемоарима писаним пред погубљење, оставио сведочанство о Аушвицу, чији је командант био: за жене је све било хиљаду пута теже, много депресивније и

were agitprop sections and cultural sections. The sections worked on spreading propaganda, printing leaflets, and organizing meetings at which the people were informed about the political situation and invited to join the People's Liberation Movement (*NOP). The cultural teams, as they were called, were in charge of preparing programs, organizing and performing events for villages and for fighters. In addition to Vida and Vera Jocić, the programs were led by Branka and Živana Ilić, Zaga Dugalić, Sofija Stanišić, Olga Petrović, and others. One of the most important tasks was to work with women and invite them to organize themselves to assist the fighters. Upon returning to Valjevo, Vida was given a room in an old mill on the Kolubara River, where all the ammunition for the Valjevo Detachment was collected. She worked in the headquarters of the Valjevo Detachment and as a courier between the headquarters and the detachment. When necessary, she was also a nurse. In November, she left for Užice, first with Dragojlo Dudić, and then with a women's company led by Mitra Mitrović. The women's company then began its retreat via Zlatibor and Nova Varoš. When Vida Jocić arrived in Nova Varoš, she reported for return to the Valjevo Detachment, but on her return, she was captured in the village of Semegnjevo and imprisoned in the Užice prison. She was released from prison after a month. After her release from the Užice prison, she went to Niš to live with her grandmother, and

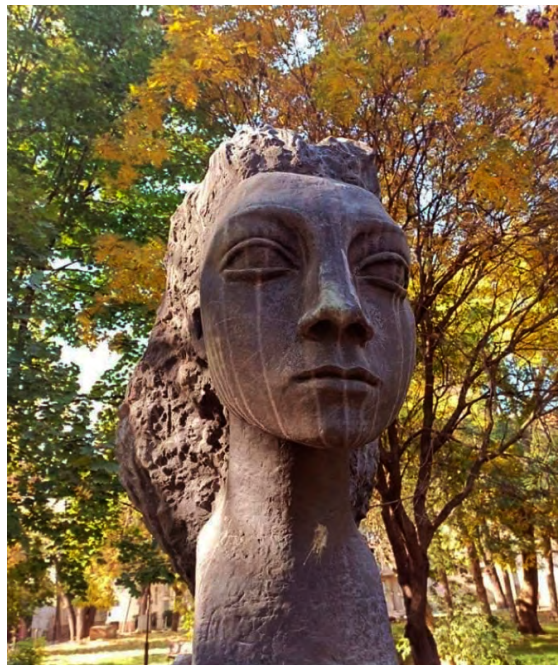
болније, јер су услови живота у логорима за жене били неупоредиво гори. Све до средине 1943, трудне жене су у Аушвицу убијане инјекцијама фенола, а оне које су дошле са малом децом су, након доласка у логор, често одмах убијане.⁴⁷

... Док мајке са децом која се смеју или ђлачу улазе у јасне коморе. Једном ђриликом двоје мале деце било је ђолико задубљено у неку ијру да су скоро одбијали да дођушће да их мајка ошрине од ње... молећиви ђољег мајке која је сијурно знала шђа се дођађа је нешђо шђо никада неђу заборавиђи... Климнуо сам дежурном млађем ђодофициру а он је ђодиђао у наручје децу која су вришђала и оицрала се огневши их у јасну комору у ђрашђи њихове мајке која је ђлакала на најђошресниђи начин.⁴⁸

Ослобођење је дочекала у концентрационом логору Равенсбрику, намењеном искључиво женама, који је био активан од 1939. до 1945. године, на северу Немачке, непуних сто километара удаљен од Берлина.

У архиву Музеја Аушвиц чува се списак имена 239 југословенских заробљеница које су одведене у Равенсбрик.⁴⁹

Својим послератним уметничким делима Вида Јоцић се ослобађала трауме. Превазилажење трауме провлачи се кроз читав њен опус. У рату је изгубила сестру Оливеру која је погинула 1944. године и која је проглашена за народног хероја.

Споменик Вери Јоцић у Скопљу
Monument to Vera Jocić in Skopje

then to Belgrade. In Belgrade, she got a job at the Rogožarski factory, where she soon organized work for the People's Liberation Movement (NOP). She was arrested on December 23, 1942, and interrogated by the Special Police, and then sent to the Banjica camp. From the camp, in July 1943, she was transported to Auschwitz.⁴⁶

In Auschwitz, she became number 49865.

Rudolf Hess, in his memoirs written before his execution, left a testimony about Auschwitz,

Аутопортрет, Вида Јоцић (1921–2002), бронза, 57 x 58 x 25 cm, време настанка непознато, Музеј жртава геноцида, ЗУД, 2023.

Self-portrait, Vida Jocić (1921–2002), bronze, 57 x 58 x 25 cm, date of creation unknown, Genocide Victims Museum, Collection of Art Works, 2023.

Споменик који је Вери подигнут у Скопљу дело је Виде Јоцић.

Црвене шраке
На гробу њалих
Црвене шраке
Крв

of which he was the commandant: for women, everything was a thousand times harder, much more depressing and painful, because the living conditions in the women's camps were incomparably worse. Until mid-1943, pregnant women were killed in Auschwitz with phenol injections, and those who came with small children were often killed immediately upon arrival at the camp.⁴⁷

*... While mothers with laughing or crying children enter the gas chambers. On one occasion, two small children were so engrossed in a game that they almost refused to let their mother tear them away from it... the pleading gaze of the mother who surely knew what was happening is something I will never forget... I nodded to the junior non-commissioned officer on duty, and he lifted the screaming and struggling children into his arms and took them to the gas chamber, accompanied by their mother, who was crying most heartbreakingly.*⁴⁸

She met her liberation in the Ravensbrück concentration camp, intended exclusively for women, which was active from 1939 to 1945, in northern Germany, less than a hundred kilometers from Berlin.

The Auschwitz Museum archives hold a list of the names of 239 Yugoslav female prisoners who were taken to Ravensbrück.⁴⁹

Vida Jocić found relief from her trauma through her post-war artwork. Overcoming trauma runs through her entire oeuvre. She lost her sister,

Незнаних
 Црвене шраке
 Пркос
 У косама девојака
 Сирељаних у свишће
 Црвене шраке зоре
 Ране и вечери
 Црвене шраке
 Бол и радост.⁵⁰

После рата, Вида Јоцић завршава Високу филмску школу, а потом и вајарство на Академији ликовних уметности. Након школовања, ствара свој свет интимистичких, стилизованих фигура и портрета логорашица и логораша полазећи од тога да је преживљавање највећи инспиратор. Њена уметничка порука јесте вера у човека. Вера да жртве нису узалудне јер иза њих остаје мисао која је неуништива. Због тога ту мисао треба обликовати у камену, бронзи и дрвету и нанова јој дати живот, дати јој уметничку снагу документа прошлости.⁵¹

Скулптуре Виде Јоцић имају драматичан и стравичан израз који прожимају сећање и саосећање. Из њих одзвања ехо људске агоније коју је и ауторка доживела и преживела. Повремено, уметница се окретала цртежима великих форми и формата на којима су такође доминантна осећања трагичног и драматичног. Тако је Вида хартији поверавала будуће скулпторске

Olivera, in the war; she died in 1944 and was proclaimed a national hero. The monument erected to Vera in Skopje is the work of Vida Jocić.

Red Ribbons
 On the Grave of the Fallen
 Red Ribbons
 Blood
 Of the Unknown
 Red Ribbons
 Defiance
 In the Hair of Girls
 Shot at the Break of the Day
 Red Ribbons of Early
 Dawn and Evenings
 Red Ribbons
 Pain and Joy.⁵⁰

After the war, Vida Jocić graduated from the Film School and then from the Academy of Fine Arts, where she studied sculpture. After graduating, she created her world of intimate, stylized figures and portraits of concentration camp inmates, based on the belief that survival is the greatest inspiration. Her artistic message is faith in humanity. The belief that sacrifices are not in vain because behind them lies an indestructible thought. Therefore, this thought should be shaped in stone, bronze, and wood and given life again, given the artistic power of a document of the past.⁵¹

подухвате. Видин цртачки опус употпуњавају мали цртежи сабрани у циклусу *Забележено*, који асоцирају њен основни мотив логора и који недвосмислено наговештавају шта ће се наћи на њеним великим цртежима.⁵²

Приликом отварања изложбе *Аушвиц 49865*, Вида је изјавила:

Верујем да сваки уметник латентно носи у себи своју уметничку вокацију. Пошребан је неки преломни тренутак па да та вокација избије у незадржив крик... Ликове које онда нисам извајала вајам данас, као сви који је постао део мене, који у мени непрестано траје.

Вида Јочић је добитница бројних награда. Између осталих, добитница је *Златној глеши* за скулптуру 1961. године. За циклус скулптура *Аушвиц* добила је награду Савезног одбора Савеза удружења бораца НОР-а.⁵³ Идејно и тематски циклус *Аушвиц* јесте период ликовно-скулптурног остварења посвећен заточеницама логора. Ту су радови у којима форму усклађује са доживљајем трагичне људске судбине кроз „Апел“, „На жици“, „Заточеницу“, „Ратника“, „Аутопортрет“, „Преживеле“, „Сведоке ужаса“, „Метаморфозе“, „Реминисценције“, „Импулс“ и „Покренуту материју“.⁵⁴ Године 1965, Вида је добила награду на филмском фестивалу Оберхаузен за *Ајел за мир*. Четрдесет скулптура које су чиниле *Ајел*

Vida Jocić's sculptures have a dramatic and terrifying expression that permeates remembering and compassion. They echo the human agony that the author herself experienced and survived. Occasionally, the artist turned to drawings of large forms and formats, in which feelings of tragedy and drama are also dominant. Thus, Vida entrusted future sculptural endeavors to paper. Vida's drawing opus is complemented by small drawings collected in the cycle *Recorded*, which associate her basic motif of the camp and which unambiguously hint at what will be found in her large drawings.⁵²

At the opening of the exhibition *Auschwitz 49865*, Vida stated:

I believe that every artist latently carries within them their artistic vocation. It takes a turning point for that vocation to erupt into an uncontrollable cry... I sculpt the characters that I did not sculpt then, as a world that has become a part of me, that continues to exist within me.

Vida Jocić is the winner of numerous awards. Among others, she was the winner of the Golden Chisel for sculpture in 1961. For the cycle of sculptures, *Auschwitz*, she received the award from the Federal Board of the Union of Associations of NOR Veterans.⁵³ Conceptually and thematically, the *Auschwitz* cycle is a period of artistic and sculptural creation dedicated to the camp's prisoners. There

уметница је даровала граду Београду. Имала је 30 самосталних и преко 200 коауторских изложби. Била је позната и призната у земљи и свету. Преминула је у Београду 2002. године.

Мира Цикота

*Козарчанке, миле сеје наше,
Васишајмо ми најмлађе наше
На дијелима мајке и јунака,
Ко је Мира то вас знаде свака.⁵⁵*

Мира Цикота је рођена у Босанској Дубици 1912. године. На студије права одлази у Беч и удаје се за правника Божу Цикоту, који је повезује са Комунистичком партијом Југославије. На самом почетку Другог светског рата, Мирини родитељи одлазе у Београд, док се она придружила устаничком партизанском покрету. Одиграла је кључну улогу у повезивању Приједора са Козаром, нарочито у тренуцима ослобођења града у пролеће 1942. године. Дан након ослобођења Приједора (16. мај), ослобођена је и варош Љубија, важно ресурсно место непријатеља јер се у њему налазио рудник гвожђа. Ослобођењем Љубије прекида се снабдевање окупатора што је било од велике важности. Непријатељска офанзива је људе натерала да спас траже у збеговима у селима око и испод Козаре. Већина недужних пала је

are works in which she harmonizes form with the experience of tragic human destiny through "Appeal", "On the Wire", "Prisoner", "Warrior", "Self-Portrait", "Survivors", "Witnesses of Horror", "Metamorphoses", "Reminiscences", "Impulses" and "Matter in Motion".⁵⁴ In 1965, Vida received an award at the Oberhausen Film Festival for *Appeal for Peace*. The artist donated the forty sculptures that made up the *Appeal* to the city of Belgrade. She had 30 solo and over 200 co-authored exhibitions. She was known and recognized in the country and the world. She died in Belgrade in 2002.

Mira Cikota

*Women of Kozara, our dear sisters,
Let us educate our youngest
On the deeds of a mother and a hero,
Who is Mira, each of you knows.⁵⁵*

Mira Cikota was born in Bosanska Dubica in 1912. She went to Vienna to study law and married lawyer Božo Cikota, who connected her to the Communist Party of Yugoslavia. At the very beginning of the Second World War, Mira's parents went to Belgrade, while she joined the insurgent partisan movement. She played a key role in connecting Prijedor with Kozara, particularly during the city's liberation in the spring of 1942. The day after the

у руке непријатеља. Они које није задесила смрт на планини одведени су у систем концентрационих и логора смрти у Јасеновцу.

Током хрватско-немачке офанзиве, Мира Цикота се са шестогодишњом ћерком Љиљаном нашла у збегу који је заробљен 7. јула 1942. године на Голој планини. Везане конопцима око врата, вукли су их кроз папрат према Дубичкој цести. Миру су почели да саслушавају и туку још на Козари. Њена мајка прво је затворена у некадашњој згради среског суда, одакле је пребачена у бањалучки затвор, тзв. Црну кућу. Мира је испитивана и мучена али је записник са саслушања остао празан. Осуђена је на смрт вешањем које је обављено у Приједору „на тржници испред зграде усташке полиције“, на Велику Госпојину 1942. године.⁵⁶

Ћерку Љиљану спасио је Мирин отац Глигорије Пралица и она је, после неколико месеци, стигла у Београд. Љиљана је од мајке одвојена још у приједорском затвору и смештена код једног гостионичара. Мирјанине родитеље о свему је известила Лепосава Брковић:

Узела сам дужност да вас извјестим о њужном догађају који се одиграо са вашом ћерком Миrom. Она се налази овдје у затвору и чека дан огласка у Бањалуку и оно најгоре. Мала Љиљана... сада је болесна и има шемјераштуру. Пожурише да се сјаси дијеше док није касно. Мира је јоручила да вам се

Љиљана Цикота, Музеј жртава геноцида, Лични фонд Драгоја Лукића
Ljiljana Cikota, Genocide Victims Museum, Personal Fund of Dragoje Lukić

liberation of Prijedor (May 16), the town of Ljubija was also liberated, a vital resource center for the enemy because it had an iron mine. The liberation of Ljubija cut off the supply of the occupiers, which was of great importance. The enemy offensive forced people to seek safety by fleeing to the villages around and below Kozara. Most of the innocent fell into the hands of the enemy. Those who did not die on the mountain were taken to the system of concentration and death camps in Jasenovac.

градовима око Козаре. Писмо је данас део сталне поставке Меморијалног музеја на Мраковици.

Драћа моја мама,

Прошло је мноћо мјесеци како Ти нисам љисала... И ево љослије више мјесеци ја Ти љишем, на жалосћ, љосљедње љисмо. Осуда је изречена. Сједим у ћелији и чекам да дођу љо мене. Нисам овђе сама. Разљовара се, љјева, замишљени смо додуше, али вјеруј ми, мама, није ни сћрашно, ља зашћо Ти љишем.

Њћјела бих вам свима рећи да се не жалосћићи. Док је човјек на слободи, изљега му овакав љоложај сћрашан, али није. Уживила сам се у ово сћање, а љомисао да је завршило овако још хиљаде и хиљаде људи, ублажује моју бол и жалосћ за живоћом. Чула сам да је моја дивна Љиљана код Вас. То ми је олакшало ово сћање, мирна сам, јер она ми је једина мисао била и сћраховала сам да ће осћићи далеко од Вас. Обећала сам јој задњих дана, док смо биле заједно у Пријегору, да ће оћићи својој баки, ља сам сада задовољна да је шћако исћало. Сунце моје мало, мноћо је љроћићила љосљедњих дана лућајући и бјежећи са мном. Надам се да ће се ускоро оћоравићи, да ће бићи добра ћевојчица и на задовољсћиво баки и ћеди. Знам да је волићи сви мноћо, али знам, да сам Ти, драћа мама, задала и мноћо брића, јер она је још мала, размажена, а Ти не љоћушћиј, јер јој се ваља љривикаваћи на један нови живоћ, на живоћ у којем неће имаћи маму шћо разумје своје дијећи и сћиоји увијек с њим и уз њећа. Учићи је на рад и нека

The last letter of Mira Cikota, addressed to her parents, was brought from the Black House prison in the yarn ball by Stana Oljača, a partisan, who was arrested several times for illegal work in the occupied towns around Kozara. The letter is now a part of the permanent exhibition of the Memorial Museum in Mrakovica.

My dear mum,

It has been many months since I wrote to you... And here I am, after many months, writing you, unfortunately, my last letter. The sentence has been pronounced. I am sitting in my cell and waiting for them to come for me. I am not alone here. We are talking, singing, we are thoughtful, but believe me, mother, it is not terrible, that is why I am writing to you.

I would like to tell you all not to be sad. While a person is free, this situation seems terrible to them, but it is not. I have come to terms with this situation, and the thought that thousands and thousands of other people have ended up like this alleviates my pain and longing for living. I heard that my wonderful Ljiljana is with you. That has made this situation easier for me, I am calm, because she was my only thought, and I was afraid that she would remain far from you. I promised her in the last few days, when we were together in Prijedor, that she would go to her grandmother, and now I am happy that it turned out that way. My little sunshine has suffered a lot in the last few days, wandering and running away with me. I hope that she will recover soon, that she will

Мира Цикота, Музеј жртава геноцида, Лични фонд Драгоја Лукића
Mira Cikota, Genocide Victims Museum, Personal Fund of Dragoje Lukić

Ти већ сада ћомаже у кућним ћословима, а њезине добре шћешке знам да ће је вољешћи и ћазишћи на њу.

Мислим да би било добро да још ове ћогине не ћође у школу, јер је физички слаба, али ако буде моћуће, нека иде у ћечије забавишће. Кућишће јој шорбицу и какву ћечју књићу, она већ уме ћомало чишћашћи. Пољуби је мноћо ћушћа и реци јој да је мама ћоздравља и моли да буде добра и ћослушина. Једном ће јој доћи

be a good girl, and will please her grandparents. I know that you all love her very much, but I know that I have also caused you, dear mother, a lot of worry, because she is still little, spoiled, and you should not give in, because she needs to get used to a new life, a life in which she will not have a mother who understands her child and always stands by her and by her side. Teach her to work and let her help you with the housework now, and I know that her good aunts will love her and look after her.

I think it would be good if she didn't go to school this year, because she is physically weak, but if possible, let her go to kindergarten. Buy her a bag and some children's books, she can already read a little. Kiss her many times and tell her that her mother sends her greetings and asks her to be good and obedient. Her father will come one day, because I hope he is still alive, I told her that, I don't know if she remembers anything of what I told her...

I will finish this letter. My dear mother, don't be sad, it had to be like this, here is Ljilja for you now. You take care, I know you are weak and sensitive. Say hello and kiss my father, I thank him for everything, I love you both very much! May Ljilja, Lala, and Nada fulfill my wish, and may they be serious and good.

The place where Mira Cikota was executed today has no sign that would let passersby know that it was precisely at that very place that the life of a young woman, a freedom fighter and, above all, a woman whom little Ljiljana addressed as "mom" was taken.

шаша, јер ја се надам да је још у животи, ја сам јој то
ћоворила, не знам је ли ућамћила шаша сам јој рекла...

Завршићу ово ћисмо. Мајко моја граћа, не
жалосћи се, морало је ваљда овако бићи, ећо Вам
сада Љиље. Ти се чувај, знам да си слаба и осећљива.
Таћу ми ћоздрави и ћољуби, захваљујем му се за све,
врло Вас обадоје волим! Љиља, Лала и Нада нека ми
исћуне жељу и нека буду озбиљне и добре.

Место на којем је Мира Цикота погубљена
данас нема никакву ознаку која би пролазни-
цима дала до знања да је управо на том месту
одузет живот једној младој жени, боркињи за
слободу и, пре свега, жени коју је мала Љиљана
ословљавала са једним „мама“. Њено име ретко
где сусрећемо у називима установа, улица, тр-
гова и то је само још један у низу показатеља да
је у данашњем времену сећање у много чему
надвладала култура заборавља.

Лепа Радић

Лепа Радић је рођена 19. децембра 1925. године
у селу Гашници код Босанске Градишке, од оца
Светозара и мајке Јованке.

Лепа је, од почетка рата, била активисткиња
Савеза комунистичке омладине Југославије.
Била је укључена у припрему устанка скри-
вајући наоружање. Радиле је и као најмлађа

Her name is seldom encountered as a desig-
nation for institutions, streets, or squares, which
indicates that, in contemporary times, memory
has largely been overshadowed by a culture of
forgetfulness.

Lepa Radić

Lepa Radić was born on December 19, 1925, in the
village of Gašnica near Bosanska Gradiška, to father
Svetozar and mother Jovanka.

Lepa was an activist for the League of Socialist
Youth of Yugoslavia from the beginning of the war.
She played a role in preparing for the uprising by
concealing weapons. Additionally, she served as the
youngest nurse in the clinic of the Second Krajina
Detachment of the National Liberation Army,
having been trained by Dr. Mladen Stojanović. Her
father, Svetozar Radić, along with her two uncles,
Voja and Vladeta Radić, and her aunt Jovanka, soon
joined the partisan movement. Lepa Radić was
first arrested in December 1941. At that time, the
Ustashes captured Lepa, her sister Dara, and their
grandmother Darinka, binding them and taking
them to a Gvojić's basement in Gradiška, where they
were held as hostages. After three weeks of impris-
onment in Gradiška, they were released. Lepa and
her sister Dara went to Grbavci, a partisan strong-
hold near Kozara, and joined the Grbavci Partisan

болничарка у амбуланти Другог крајишког одреда НОВЈ, обучена од стране доктора Младена Стојановића. Њен отац Светозар Радић и два стрица, Воја и Владета Радић, као и стрина Јованка убрзо су се придружили партизанском покрету. Лепа Радић је први пут ухапшена у децембру 1941. године. Тада су Лепу, сестру Дару и бабу Даринку усташе заробиле и свезане их одвели у Гвојићев подрум у Градишки где су их држали као таоце. Након три недеље тамновања у затвору у Градишци, бивају пуштене на слободу, након чега Лепа са сестром Даром одлази у Грбавце, партизанско упориште под Козаром и придружује се Грбовачкој партизанској чети. Током друге ратне године, Лепа Радић постаје чланица Комунистичке партије Југославије. Тада напушта рад у амбуланти.⁵⁸

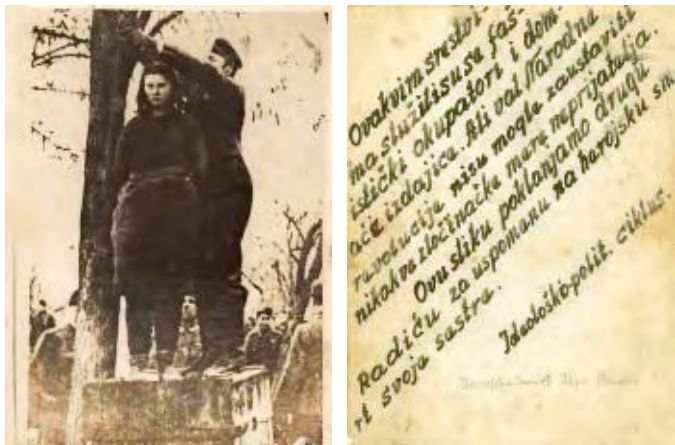
Јула 1942. године, након пробоја обруча, стиже у подгрмечка села у којима организује прву ратну жетву на равници Пучиник, али и нападе на непријатељске гарнизоне у Босанском Новом, Крупи, Чађевици и Отоци. На Козари у офанзиву гину јој брат Милан, отац Саво и стриц Владета.⁵⁹

У току Четврте непријатељске офанзиве, операције Вајс на устаничке снаге Грмеча, Кордуна, Баније и Лике, Мира Цикота је била у штабу за евакуацију рањеника, становништва, хране и стоке. Током јануара и фебруара 1943, организовала је збегове за сто педесеторо деце, жена и старца на Грмечу, који су ишли за Другом и

Жетва, Архив Југословенске кинотеке, Легат Жоржа Скригина
Harvest, Yugoslav Film Archive, Legacy of Žorž Skrigin

Company. During the second year of the war, Lepa Radić became a member of the Communist Party of Yugoslavia, at which point she left her position in the clinic.⁵⁸

Лепа Радић, фотографија у приватном власништву Милице Радић
Lepa Radić, A photograph owned by Milica Radić

Петом бригадом. Најтеже битке на територији Подгрмечја почеле су 19. јануара 1943. године. Збег је опкољен изнад села Праштала и народ приморан на борбу.⁶⁰ Партизане је тада напа-
ла немачка 7. СС дивизија Принц Еуџен. Лепа је ухапшена и одведена у Босанску Крупу, где је испитивана и мучена. Након мучења, записник је остао празан. Лепа је одбила да открије било какве податке о својим друговима и тада али и онда када су је изводили на губилиште.⁶¹ На извршење смртне казне вешањем изведена је 8. фебруара 1943. године. Вешање је извршено пред очима јавности. Неколико тренутака пре вешања, окривљеној је понуђено помиловање уколико открије имена својих сабораца.⁶²

In July 1942, following the breakthrough of the encirclement, she arrived in the villages of Podgrmeč, where she organized the first wartime harvest in the Pučnik plain, as well as assaults on enemy garrisons in Bosanski Novi, Krupa, Čadevica, and Otoka. During the offensive on Kozara, she lost his brother Milan, her father Sava, and her uncle Vladeta.⁵⁹

During the Fourth enemy Offensive, specifically the Weiss operation against the insurgent forces in Grmeč, Kordun, Banija, and Lika, Mira Cikota was stationed at the evacuation headquarters for wounded individuals, civilians, food, and livestock. In January and February of 1943, she organized the refuge for one hundred and fifty children, women, and elderly individuals from Grmeč, who followed the Second and Fifth Brigades. The most intense battles in the Podgrmeč area commenced on January 19, 1943. The refuge was surrounded above the village of Praštali, forcing the people to engage in combat.⁶⁰ At that time, the German 7th SS Division Prinz Eugen launched an attack on the partisans. Lepa was captured and taken to Bosanska Krupa, where she was interrogated and tortured. Following the torture, the record remained blank. Lepa refused to disclose any information about her comrades, both during the interrogation and when she was taken to the execution site.⁶¹ She was taken for execution by hanging on February 8, 1943. The hanging was conducted in public view. Moments

Пре него што су јој натакли омчу на врат, узвикнула је:

Бори се, народе, за своју слободу, не дај се зликовцима у руке! Мене нека убију, имаће ко да ме освешти!

На губилишту, испод багрема, на простору између тунела и железничке станице у Босанској Крупи, говорили су да ће јој поклонити живот ако каже ко су руководиоци и комунисти међу заробљеним народом. Лепа им је одговорила:

*Ја нисам издајник своја народа. Они ће се сами ошкришати кад буду уништавали зликовце као што сте ви!*⁶³

Имала је свега 17 година када су је обесили. Након егзекуције, Лепино тело је неколико дана висило на багремену.⁶⁴ Постхумно је одликована орденом народног хероја (20. децембар 1951). Овим одликовањем Лепа Радић је постала најмлађи носилац Ордена народног хероја Југославије. Филм на којем је забележен тренутак вешања нађен је у војничкој торби код погинулог немачког војника у околини Загреба. У Музеју револуције у Мостару, посетиоци су годинама гледали страхоте вешања не знајући ко је, заправо, жртва, све док пред овим приказом у Музеју није застао Лепин брат од стрица, који ју је препознао. Фотографије

before the execution, the condemned individual was offered a pardon if they revealed the names of their accomplices.⁶²

Before they placed the noose around her neck, she exclaimed:

Fight, people, for your freedom; do not let the villains take control! If I am killed, there will be someone to avenge me!

At the execution site, beneath the locust tree, in the area between the tunnel and the railway station in Bosanska Krupa, they said they would spare her life if she revealed the identities of the leaders and communists among the captured people. Lepa responded to them:

*I am not a traitor. They will reveal themselves when they begin to eliminate villains like you!*⁶³

She was only 17 years old when she was hanged. Following the execution, Lepa's body hung from a locust tree for several days.⁶⁴ Posthumously awarded the Order of the People's Hero on December 20, 1951, Lepa Radić became the youngest recipient of this honor in Yugoslavia. A film capturing the moment of her execution was discovered in a bag belonging to a deceased German soldier near Zagreb. For years, visitors to the Museum of the Revolution in Mostar viewed the harrowing images of the hanging without

сведоче о одлучности Лепе Радић на чијем лицу се не види страх док корача у смрт већ само презир и пркос. Немци у извештају о погубљењу пишу:

*Бандиџикиња обешена у Босанској Крупи ђоказала невиђен инаџ.*⁶⁵

knowing the identity of the victim, until Lepa's cousin recognized her while standing before the display. The photographs reveal Lepa Radić's determination, as her face shows no fear while she walks toward her death, but rather contempt and defiance. The Germans reported on the execution, stating:

*A female bandit hanged in Bosanska Krupa displayed unprecedented defiance.*⁶⁵

Олга Петров

За жене које су се придружиле комунистима Милан Недић је истицао како су то само „кћери богатих родитеља“, као и „отровна и покварена школована женска омладина, учитељице, студенткиње и туцета развратних женгурина, болесних нерава, жељних авантура.“⁶⁶

Олга Петров била је учитељица, Дринка Павловић, такође. За разлику од гореспоменутог Недића, оне су, захваљујући својој доброти, пожртвованости у предратно време и заслугама у рату, остале упамћене као хероине. У времену зла одабране су тежи али правичнији пут.

Олга потиче из породице Радишић, из куће сеоског трговца. Рођена је 1. децембра 1920. у Баранди, код Панчева. Основну школу је завршила у родном месту, а потом је уписала гимназију у Петровграду. После првог разреда гимназије прешла је у Учитељску школу у Вршцу, коју је завршила јуна 1940. године. У вршачкој школи се повезала са члановима СКОЈ-а и КПЈ,

Olga Petrov

Milan Nedić characterized the women who joined the communists as merely “daughters of wealthy parents,” as well as “poisonous and corrupt educated young women, teachers, students, and a group of loose women, plagued by nervous disorders and eager for adventures.”⁶⁶

Olga Petrov was a teacher, as was Drinka Pavlović. Unlike the Nedić mentioned above, they are remembered as heroines due to their kindness, selflessness during the pre-war period and their contributions during the war. They chose a more challenging yet just path in a time of evil.

Olga was born into the Radišić family, the daughter of a rural merchant. She was born on December 1, 1920, in Baranda, near Pančevo. She completed her primary education in her hometown and subsequently enrolled in high school in Petrovgrad (*the

Олга Петров, Историјски архив у Панчеву, Збирка фотографија
Olga Petrov, Historical Archive of Pančevo, Photo collection

а 1938. године је примљена у чланство Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ); до краја школовања је била један од руководиоца ове организације у школи.⁶⁷ Олга ускоро постаје активна у Омладинској секцији Женског покрета, где организује илегалне кружоке за теоријско уздизање омладине.⁶⁸

present-day Zrenjanin). After completing her first year of high school, she transferred to the Teacher Training School in Vršac, from which she graduated in June 1940. During her time at the Vršac school, she became involved with members of the League of Socialist Youth of Yugoslavia (*SKOJ) and the Communist Party of Yugoslavia (*KPJ). In 1938, she was accepted into the SKOJ, and she served as one of the leaders of this organization at her school until the end of her education.⁶⁷ Olga also became active in the Youth Section of the Women's Movement, where she organized illegal circles aimed at the theoretical elevation of the youth.⁶⁸

In June 1940, she was arrested when the police discovered a suitcase containing party materials in the yard of her home. Olga denied any connection to the suitcase during the interrogation. Following the intervention of her professors, she was allowed to defend herself while at large, as she was about to graduate. After completing her studies, she was acquitted in court due to insufficient evidence. Upon the conclusion of the trial, she was accepted into the Communist Party.⁶⁹

Initially, she secured her first teaching position in her hometown of Baranda. Shortly thereafter, she married Borisav Petrović. Due to her work in party administration, she had access to a wide array of party propaganda and theoretical materials. As a member of the local SKOJ committee in Pančevo, which also functioned as the District Committee, she

Јуна 1940. године била је ухапшена, када је полиција у дворишту њене куће пронашла кофер у којем су били партијски материјали. Олга је пред иследницима порицала било какву везу са кофером. Након интервенције њених професора, пуштена је да се брани са слободе, пошто је била пред матуrom. После матурирања, на судском процесу је била ослобођена због недостатка доказа. По окончању процеса примљена је у Комунистичку партију.⁶⁹

Прво учитељско намештење добија у родној Баранди. Убрзо се удала за Борислава Петрова. Како је радила у партијској техници, кроз руке јој је пролазио сав партијски пропагандни и теоријски материјал. Као чланица месног комитета СКОЈ-а у Панчеву, који је уједно вршио и дужност Среског комитета, често је путовала у Нови Сад као курирка између Окружног и Покрајинског комитета. Приликом једног путовања, у јесен 1940. године, била је поново лишена слободе.⁷⁰ Тада се први пут сусрела са озлоглашеним Јурајем Шпилером, потоњим командантом Одсека јавне безбедности у полицијској префектури за Банат. Иако је била мучена, иследницима није рекла ни реч, па је пуштена заједно са осталим затвореницима. Са Шпилером ће се сусрести и током окупације. Након Априлског рата и окупације, Олга је обилазила многе партијске и скојевске активе, и у току лета организовала прве саботаже на паљењу жита, железници, у радионицама и сл.

frequently traveled to Novi Sad as a courier between the District and Provincial Committees. During one of these trips in the autumn of 1940, she was once again captured.⁷⁰ She first encountered the notorious Juraj Špiler, who later became the commander of the Public Security Department in the police prefecture of Banat. Despite enduring torture, she remained silent and did not divulge any information to her interrogators, ultimately being released alongside other prisoners. She would also cross paths with Špiler during the occupation. Following the April War and the occupation, Olga visited various party and SKOJ activities, and during the summer, she initiated the first acts of sabotage, targeting grain storage, railways, workshops, and similar facilities.

On the night of October 21, 1941, the police surrounded a building in Crepaža where a meeting, also attended by Olga, was taking place. During the ensuing struggle, Olga sustained a severe leg injury but managed to break free from the siege and escape to Baranda. She sought refuge in a house, but her hopes for safety were dashed when the homeowner betrayed her for a reward of 25,000 dinars, leading to her discovery and arrest. Olga Petrov did not reveal her identity to the investigators of the Pančevo police, leading to her arrest without any personal information. She was sent to Veliki Bečkerek (*the present-day Zrenjanin, the name of which was meanwhile changed also to Petrovgrad) and handed over to Juraj Špiler. Initially, the authorities were unaware

По ноћи, 21. октобра 1941, полиција је опколила зграду у Црепаји у којој се одржавао састанак којем је присуствовала и Олга. Приликом борбе, Олга је тешко рањена у ногу али је успела да се пробије из опсаде и да утекне у Баранду. Сакрила се у једну кућу у којој није нашла прибежиште – због издаје домаћина куће, који ју је, зарад награде од 25.000 динара, потказао, Олга је откривена и ухапшена. Полицајцима иследницима панчевачке полиције Олга Петров није открила своје име, па су је, без података о личности, ухапшену послали у Велики Бечкерек и предали је у руке Јурају Шпилеру. У први час нису знали кога имају у рукама, пошто је Олга ћутала, али су слутили да је заточеница значајна личност Народноослободилачког покрета у Јужном Банату.⁷¹ Шпилер је мучио ухапшену учитељицу, а она је ћутала. У логору на Бањици имала је касније честе главобоље јер јој је Шпилер гвозденим обручима стезао главу не би ли извукао неко признање. У својој ћелији у Петровграду крвљу је написала на зиду:

Поносно умирем за Комунистичку партију Југославије.

На захтев Гестапоа, у децембру 1941. године пребачена је у Београд, у Бањички логор. Дане логоровања проводила је у соби број 13, без косе на глави, са ногом нагорелом до костију,

of her identity, as Olga remained silent; however, they suspected that she was an important figure in the National Liberation Movement in Southern Banat.⁷¹ Špiler tortured the arrested teacher, yet she remained silent. Later, in the camp at Banjica, she frequently suffered from headaches because Špiler tightened iron rings around her head in an attempt to extract a confession. In her cell in Petrovgrad, she wrote on the wall with her blood:

I will proudly die for the Communist Party of Yugoslavia.

In December 1941, at the request of the Gestapo, she was transferred to Belgrade, specifically to the Banjica camp. Her days in the camp were spent in room number 13, devoid of hair on her head, with a leg severely burned down to the bone, and her body covered in swellings and bruises.⁷² The use of an iron ring was not the only sadistic method employed. Olga was subjected to hair pulling, beaten on the soles of her feet, burned with cigarette embers, had flesh torn from her leg, and was brought near a fire where the skin of her right leg was scorched. The torture continued at the Banjica camp. In the camp's prisoner registry, there is a note regarding the inmate numbered 1696:

Petrova Olga, a philosophy student; born on December 1, 1920, in Baranda; to parents Dušan and

са отеклинама и масницама по целом телу.⁷² Гвоздени обруч није био једина садистичка метода. Олги су у Бечкереку чупали косу, батинали је по табанима, пекли жарачем цигарете, чупали јој месо са ноге, приносили ватри и пекли лист десне ноге. Мучења су настављена и у Бањичком логору. У логорској књизи затвореника о логорацији број 1696 стоји белешка:

*Петров Олиа, студенткиња филозофије; рођена 1. децембра 1920. у Баранги; Од Душана и Лейосаве – Кнежевић; удаћа за Борисава; са сћаном у Панчеву, Црејајски ђуш 151. У лојор дошла 2. децембра 1941. од Гесћајоа. Сћрељана 9. маја 1942. у Белоград.*⁷³

Према сведочењу преживеле Анке Кумануди, заточенице бањичког логора са којом се Олга Петров поздравила пред сам одлазак у смрт, 9. маја 1942, Олга је заједно са осталим заточеницима из панчевачко-вршачке групе угушена гасом у камиону званом „душегупка“ или „блинда“.⁷⁴ Ово сећање је упитно из разлога што је Емануел Шефер, заповедник полиције безбедности и службе безбедности у Србији, Главној управи за безбедност Рајха истог датума послао обавештење о томе да је специјално возило испунило мисију, али да се због квара мора возом вратити за Берлин.

Банатска група заточеника стигла је у Бањички логор 2. децембра 1941. године. Олга, ни након

*Leposava Knežević; married to Borislav and resided at 151 Crepajski put in Pančevo. She arrived at the camp on December 2, 1941, sent by the Gestapo. She was executed on May 9, 1942, in Belgrade.*⁷³

According to the testimony of survivor Anka Kumanudi, a prisoner from the Banjica camp who bid farewell to Olga Petrova shortly before her death, on May 9, 1942, Olga was suffocated along with other detainees from the Pančevo-Vršac group in a truck referred to as the "dushegubka" or "gas van."⁷⁴ This recollection is questionable because Emmanuel Schaefer, the commander of the security police and security service in Serbia, sent a notification to the Reich Main Security Office on the same date, stating that a special vehicle had completed its mission but needed to return to Berlin by train due to a malfunction.

A group of prisoners from Banat arrived at the Banjica camp on December 2, 1941. Despite enduring severe beatings and having her face burned, Olga remained silent, refusing to utter a single word, not even her name. Following her torture, she was not returned to room 17; instead, she was taken to the infirmary and sent to room 4 on the ground floor, the designated area for prisoners marked for execution.⁷⁵

Olga lost her life two months after her husband, Borislav Petrov, was killed while surrounded in a house on the outskirts of Pančevo. She

батинања до изнемоглости, нити након што су јој пекли лице, није проговорила ни реч, чак ни сопствено име. Након мучења није враћена у собу број 17, већ је одведена у амбуланту, одакле је послата у собу број 4 у приземљу, ону у коју су одвођени затвореници предвиђени за слање у смрт.⁷⁵

Олга је живот изгубила два месеца након што је живота лишен њен супруг Борислав Петров, опкољен у једној кући на периферији Панчева. За смрт свог супруга све до своје смрти није знала.⁷⁶

Олга Петров је за народног хероја проглашена 27. новембра 1953.⁷⁷

Дринка Павловић

Рођена је 8. новембра 1918. године у Белановици, вароши између Аранђеловца и Љига. Учитељску школу је започела у Београду, а завршила у Ужицу. Тамо је 1940. године постала чланица Савеза комунистичке омладине (СКОЈ) која је предводила акције средњошколаца у организацији Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Прву службу као учитељица добила је у селу Спанце, код Куршумлије, у Косаничком срезу, где је уједно, организовањем различитих курсева, активно радила на просвећивању сељака, нарочито сељанки, али и

ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ПАНЧЕВО	
ИЗПИНУЛИ У РАТУ 1941—1945	Категорија: ПОЛИТИЧКИ РАДНИК Место: ПАНЧЕВО
Презиме и име и псеудоним	ПЕТРОВ-РАДИШЕ Олга - „ДЕБЕЛА“
Занимање	ПРОФЕСИОНАЛНИ ПОЛИТИЧКИ РАДНИК
Датум и место рођења	1. XI. 1918. ГОДИНЕ У БАРАНДИ
Родитељи	РАДИШЕ ДУШАЊИ ДАРИКА РОД КНЕЖЕВИЋ
Где је радио пред смрт	ПОДРУЧЈЕ БАЊАТА
Функција у часу смрти	ИНСТРУКТОР ПК-КПЈ ЗА ВОЈВОДИНУ
Датум и место смрти	9. VI. 1942. ГОДИНЕ У ЈАЖИЊИМА
Урок смрти	СТРЕЉАНА ЗБОГ КОМУНИЗМА
Где је и када сахрањен	У ЗАЈЕДНИЧКОМ ГРОБУ У ЈАЖИЊИМА
Ко је извршио сахрану	ОКУПАТОР
Да ли су посмртни остаци преносени	НЕ - УНИШТЕН ГРОБ ПРЕ КРАЈА РАТА
Да ли је извршено опело и где	НЕ
Матична књига у коју је смрт уведена	Црква — општина Где се књига налази Кв. бр. Година Страна Р. бр.

Олга Петров, Историјски архив у Панчеву, Збирка докумената
Olga Petrov, Historical Archive of Pančevo, Document collection

remained unaware of her husband's death until her death.⁷⁶

Olga Petrov was declared a national hero on November 27, 1953.⁷⁷

Drinka Paulović

She was born on November 8, 1918, in Belanovica, a town situated between Aranđelovac and Ljig. She began her teacher training in Belgrade and completed it in Užice. In 1940, she became a member of

колега. Учествовала је на илегалном политичком курсу у Сијаринској Бањи у предвечерје рата. Одмах на почетку окупације бива ухапшена и затворена у Прокупљу. Након хапшења, градска партијска организација Прокупља јој је организовала бекство. После бекства морала је да се повуче у илегалност како би радила на припреми устанака у Куршумлији и околним селима. Убрзо је поново ухапшена и са још неким затвореницима предата Немцима, који су их убацили у камион и потерали за Београд. На путу између Прокупља и Ниша, Дринка је искочила из немачког камиона и побегла на Јастребац.⁷⁸ Након бекства послата је у Ниш, у партијску технику, одакле је одашиљано на хиљаде летака, прогласа и другог пропагандног материјала који је доприносио да током рата буде присутна писана реч као својеврсно сведочанство о борби за слободу. Немци су нишким полицајцима пребацивали како нису у стању да ухапсе оне који ће им ускоро залепити плакат на чело. Дринка је неуморно обављала посао све до марта 1942, када је ухапшена након што су је препознали на улици. Прво су је мучили у нишкој полицији, а потом је 17. априла 1943. године спроведена у Гестапо у Београд.⁷⁹ Упркос мучењу, Дринка није одала своје ратне другове, склониште, везе, технику. Гестапо је, након неуспешне истраге, шаље у Бањички логор.⁸⁰

the League of Socialist Youth of Yugoslavia (*SKOJ), which led initiatives among high school students organized by the Communist Party of Yugoslavia (*KPJ). Her first teaching position was in the village of Spance, near Kuršumljia, in the Kosanica district, where she actively contributed to the education of local farmers, particularly women, as well as her fellow teachers, by organizing various courses. She participated in an underground political course in Sijarinska Banja on the eve of the war. Shortly after the occupation began, she was arrested and imprisoned in Prokuplje. Following her arrest, the local party organization in Prokuplje organized her escape. After fleeing, she had to go underground to prepare for uprisings in Kuršumljia and the surrounding villages. Soon after, she was arrested again and, along with several other prisoners, handed over to the Germans, who loaded them into a truck and transported them to Belgrade. During the journey between Prokuplje and Niš, Drinka managed to jump out of the German truck and escape to Jastrebac.⁷⁸ After the escape, she was sent to Niš, where she worked in party logistics, distributing thousands of leaflets, proclamations, and other propaganda materials. This effort contributed to the presence of written words during the war, serving as a testament to the struggle for freedom. The Germans criticized the local police for their inability to apprehend those who would soon post a placard on their foreheads. Drinka tirelessly

Марамица са посветама. На марамици је извезен датум хапшења, довођења у логор и стрељања Дринке Павловић, Музеј града Београда, Збирка за историју Београда од 1941. године, И2/2-43

Handkerchief with dedications. The date of Drinka Pavlović's arrest, transfer to the camp, and execution is embroidered on the handkerchief, Belgrade City Museum, Збирка за историју Београда од 1941. године ("Collection for the History of Belgrade since 1941), И2/2-43

У логору се срела и у соби број 38 тамнова-
ла са рођеном сестром Даринком Павловић.⁸¹
Када се Даринка једног јутра нашла на списку
за стрељање, Дринка је одлучила да сестри про-
дужи живот јављајући се уместо ње:

*Даро, ја сам на реду, а не ти. Сћарија сам. Ја
ћу ићи.*

Млађој сестри је тим чином даровала још
свега једанаест дана живота.⁸²

carried out her duties until March 1942, when she was arrested after being recognized on the street. Initially, she was tortured at the Niš police station, and on April 17, 1943, she was transferred to the Gestapo in Belgrade.⁷⁹ Despite enduring torture, Drinka did not betray her comrades, hideouts, connections, or equipment. Following an unsuccessful investigation, the Gestapo sent her to the Banjica camp.⁸⁰

In the camp, she encountered and shared room number 38 with her sister, Darinka Pavlović.⁸¹ When Darinka found herself on the execution list one morning, she resolved to extend her sister's life by stepping in for her:

Dara, I am next in line, not you. I am older. I will go.

The younger sister was granted an additional eleven days of life through that act.⁸²

Drinka Pavlović was executed by firing squad on June 14, 1943, at the shooting range in Jajinci. Less than two weeks later, her sister Darinka was also taken to the execution site. Drinka was declared a national hero on July 6, 1953.⁸³

Even before the war, Drinka took the lead in an organization that advocated for the rights of women and children born out of wedlock.⁸⁴ Drinka emphasizes the necessity for enhanced protection of women during times of occupation. She highlights the plight of a woman and mother who, after 19 years of

Дринка Павловић је стрељана 14. јуна 1943. године на стрелишту у Јајинцима. Након непуне две недеље, на губилиште је изведена и њена рођена сестра Даринка. За народног хероја Дринка је проглашена 6. јула 1953. године.⁸³

Још у предратном периоду Дринка се нашла на челу друштва које се борило за права жена и деца рођене у ванбрачним заједницама.⁸⁴ Дринка и током окупације инсистира на потреби веће заштите жена. Као пример да недаће рата у много чему њихов положај погоршавају истицала је жену и мајку која је, након 19 година живота у ванбрачној заједници, после погибије мужа, са двоје деце избачена на улицу.⁸⁵

Химна београдске ОШ „Дринка Павловић“ данас сведочи о добром примеру очувања културе сећања – и најмлађи школарци који данас одлазе на часове и генерације које су своје школовање давно завршиле речи химне своје школе знају наизуст.

*Била је млада ко сунце у зору
Слободи верна.
Херојсћиву њеном љраница нема
Народу своје дала је све!*

*Та љрича је мала без љомље и сјаја
Шћо у смирај дана исљрича ми мама.*

living in a common-law relationship, found herself and her two children homeless following the death of her husband, illustrating how the adversities of war significantly worsen their circumstances.⁸⁵

The anthem of the Belgrade primary school "Drinka Pavlović" serves as a testament to the effective preservation of cultural memory. Both the youngest students attending classes today and the generations who completed their education long ago can recite the words of their school anthem by heart.

*She was youthful like the sun at dawn
Faithful to freedom.
Her heroism knew no bounds.
She gave everything to her people!
That tale is simple, devoid of pomp and grandeur
As my mother told it, at the close of day.*

Jelena Četković

She was born on August 9, 1916, in Cetinje. Before the war, she was actively involved in the labor movement, which led to her arrest on several occasions. In 1936, she joined the Communist Party in Podgorica. In 1937, she moved to Belgrade, where she remained until November 1941, when she was sent to Čačak. In early December, she returned to Belgrade to lead the activities of the Third Regional

Јелена Тетићковић

Рођена је 9. августа 1916. године на Цетињу. Активно је учествовала у радничком покрету пре рата због чега је у неколико наврата хапшена. У Комунистичку партију је примљена 1936. године у Подгорици. У Београд се преселила 1937. године у којем остаје све до новембра 1941, када је послата у Чачак, одакле је, почетком децембра, враћена у Београд да руководи радом Трећег рејонског комитета КПЈ. Јануара 1942. године постала је секретарка Месног комитета КПЈ за Београд. Организовала је велики број акција против непријатеља, а једна од најзначајнијих била је атентат на агенте специјалне полиције Ђорђа Космајца и Обрада Залада. Као датум извршења планиран је 6. март 1942. године, али Јелена је 3. марта ухапшена на састанку рејонског комитета који се одржавао у улици Жоржа Клемансоа. У полицији је страховито мучена као руководилац београдске партијске организације. Јелена ни под најтежим притисцима није сарадницима окупатора одала своје сараднике. Веровала је да ће извршити задатак који је са њима испланирала. Задатак је успешно извршен 6. марта у јутарњим часовима. Пуцње је Јелена чула пошто је заточена у ћелији Главњаче, старе зграде Управе града Београда, која је током априлских ваздушних напада оштећена али су је Немци обновили, те је током окупације коришћена за притвор и ислеђивања. Паралисана од батина, Јелена је 11.

Committee of the Communist Party of Yugoslavia (*KPJ). In January 1942, she became the secretary of the Local Committee of the KPJ for Belgrade. She organized a significant number of actions against the enemy, with one of the most notable being the assassination of special police agents Đorđe Kosmajac and Obrad Zalada. The operation was scheduled for March 6, 1942; however, Jelena was arrested on March 3 during a meeting of the regional committee held on Žorža Klemansoa (*Georges Clemenceau) Street. In police custody, she endured severe torture as the leader of the Belgrade party organization. Despite facing extreme pressure, Jelena did not reveal the identities of her associates to collaborators of the occupying forces. She believed the others would accomplish the task she had planned with them. The task was completed on the morning of March 6. Jelena heard gunfire while she was imprisoned in the cell of Glavnjača, an old building of the Belgrade City Administration, which had been damaged during the air raids in April but was restored by the Germans. During the occupation, it was used for detention and interrogation. Paralyzed from the beatings, Jelena was transferred to the camp at Banjica on April 11, 1942, where she spent over a year.

Outside the city, in the desolate, expansive field, there stands a house of death, that haunted building...

априла 1942. пребачена у логор на Бањици, где је провела више од годину дана.

Ван прага на пољу поштом, широко, стоји кућа
смирна, шај уклеши дом...

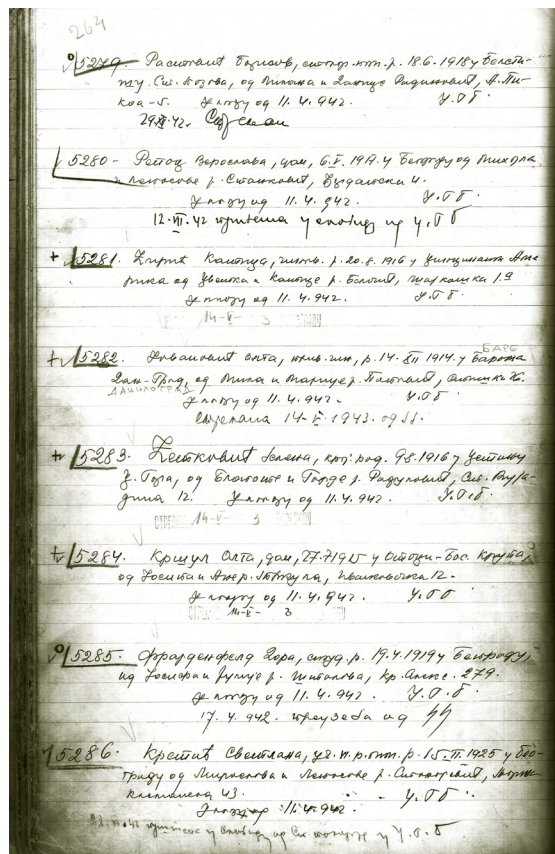
Овим стиховима песме „Иза решетки“ исписаним у ишчекивању смрти Јелена Ћетковић описује логор на Бањици. Ови стихови и данас дочекују посетиоце на улазу у Музеј Бањичког логора.⁸⁶

Изведена је на стрељање 14. маја 1943. године у Јајинцима. За народног хероја је проглашена 5. јула 1952. године.⁸⁷

Оно што је донекле разликовало илегалке од осталих учесница Другог светског рата јесте чињеница да су оне од почетка биле јасно идеолошки профилисане као припаднице комунистичког покрета и имале пред собом слику послератне стварности као главни мотив, док су друге хероине ушле у рат бежећи од окупатора и њихових сарадника тражећи или спас или освету за своје најмилије који су страдали.

У послератној стварности жене су биле активно укључене у политички живот и по први пут су гласале на изборима 1945. године. Жене су тада позиване да искористе своја у борби стечена права:

Нека на изборе изађе жена која је ошмала из
канџи фашистџа стојиу по стојиу поробљене земље,

Јелена Ћетковић, књига Бањичког логора, Историјски архив Београда
Jelena Ćetković, Banjica Camp book, Historical Archives of Belgrade

In the verses of the song "Iza rešetaka" (*Behind the bars), Jelena Ćetković portrays the concentration camp at Banjica while awaiting death. These lines continue to greet visitors at the entrance of the Banjica Camp Museum today.⁸⁶

Јелена Ћетковић, Лутка у женској црногорској ношњи. На глави лутке је коса од природне длаке исплетена у плетенице на којој стоји црногорска капа, Музеј града Београда, Збирка за историју Београда од 1941. године, И2/2-284

Jelena Četković, a doll dressed in traditional Montenegrin attire. The doll has natural hair, intricately braided, topped with a Montenegrin cap, Belgrade City Museum, Збирка за историју Београда од 1941. године ("Collection for the History of Belgrade since 1941), И2/2-284

**жена која је својим неусуђивим држањем прег
окуйашором пронела широм света славу своје
беспримерне чврстине и храбрости, жена која је**

She was executed on May 14, 1943, in Jajinci. She was declared a national hero on July 5, 1952.⁸⁷

What somewhat distinguished the partisans from other participants in the Second World War was their clear ideological alignment with the communist movement from the outset. They were driven by a vision of the post-war reality as their primary motivation. In contrast, other heroines entered the war primarily to escape from the occupiers and their collaborators, seeking either salvation or revenge for their loved ones who had suffered.

In the post-war reality, women played an active role in political life and, for the first time, voted in the elections of 1945. They were encouraged to utilize the rights they had gained in the struggle:

*Let every woman who has liberated her nation from the clutches of fascism, inch by inch, a woman who, through her fearless demeanor in the face of the occupier, has spread the glory of her unparalleled strength and courage across the globe; a woman who, with a blessing, sent her child to fight against oppressors and traitors; a woman who eagerly anticipated freedom; a woman who continues to build a liberated nation with the same steadfastness today, step forward and vote.*⁸⁸

We must not forget that women's participation in the First World War paved the way for greater gender equality and women's rights, which transcended traditional boundaries.

са блајословом послала своје деће да се бори против поробљивача и издајника, жена која је жељно очекивала слободу, жена која и данас са истом чврстином изјављује ослобођену земљу.⁸⁸

Не смемо никако заборавити да је учешће жена у Првом светском рату утрло стазе већој родној равноправности и правима жена која су излазила из традицијом омеђених оквира.

Радмила Божић

Као посебан феномен Другог светског рата можемо издвојити самониклу женску борбену организацију Црне шамије. Ова женска организација је настала крајем 1941, у Крагујевцу и околним пострадалим селима, као одговор на масовна стрељања извршена од 19. до 21. октобра 1941. године. Отпор и освета били су главни покретачи за настанак организације чије су припаднице углавном биле жене које су у октобарским репресалијама изгубиле чланове својих породица.⁸⁹ Једна од организаторки била је гимназијалка Радмила Божић, ћерка проте Андреје стрељаног 21. октобра 1941. године.⁹⁰ Припадници Српског добровољачког корпуса (СДК) су проту лишили слободе 19. октобра 1941. године и затворили га у крагујевачкој школи „Краљ Петар“. Прота је био само један

Radmila Božić

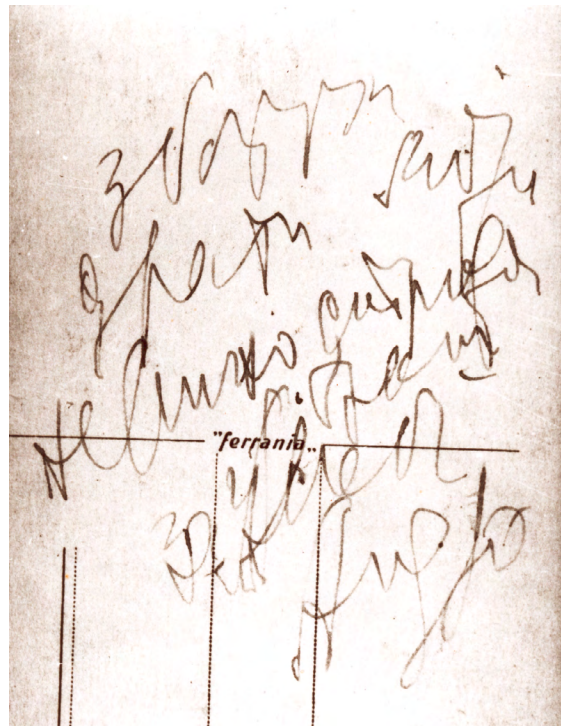
A notable phenomenon of the Second World War is the emergence of the women's combat organization known as "Crne šamije" (*the Black Veils). This group was established in late 1941 in Kragujevac and the surrounding villages that had suffered greatly, as a response to the mass executions carried out from October 19 to 21, 1941. The desire for resistance and retribution served as the primary motivations for the formation of this organization, whose members were predominantly women who had lost family members during the October reprisals.⁸⁹ One of the organizers was high school student Radmila Božić, the daughter of proto-priester Andreja, who was executed on October 21, 1941.⁹⁰ On October 19, 1941, members of the Serbian Volunteer Corps detained a proto-priester and imprisoned him in the "Kralj Petar" school in Kragujevac. The priest was merely one of the many captives held in the "Kralj Petar" school during a time when the occupiers and their collaborators, including Marisav Petrović with his fifth volunteer detachment, were gathering hostages in preparation for the Kragujevac massacre. The school housed the headquarters of the Serbian Volunteer Corps, which also served as a prison for about a hundred people. Marisav Petrović addressed the detainee, Andra Božić, a priest from Badnjevac, saying, "You see, Father Andra, your life depends on me. If I choose, you will be executed; if I choose

Породица Божић, фотографија у приватном власништву Раде Крајновић

The Božić family, photo owned by Rada Krajnović

од затвореника у школи „Краљ Петар“ у данима када су окупатори и њихови помагачи, Марисав Петровић са својим петим добровољачким одредом, прикупљали таоце пред крагујевачки масакр. У школи је био штаб СДК-а, а уједно и затвор за око стотину људи. Марисав Петровић се заточенику Андри Божићу, свештенику из Бадњеваца, обратио речима: „Видиш бре, попе Андро, да ти од мене зависи живот. Ако ме је воља, ти ћеш бити стрељан, а ако је мени воља, бићеш пуштен!“ Божић одговори: „Вала, Марисаве, кад мој живот зависи од тебе, и не треба ми! Више волим да будем стрељан но да живим твојом милошћу.“⁹¹

Андра Божић, последња порука, Спомен-парк „Крагујевачки октобар“, Збирка последњих порука стрељаних

Andra Božić, final message, Memorial Park „Kragujevački oktobar“
Collection of last messages of the executed

otherwise, you will be released!" Božić replied, "Well, Marisav, if my life is in your hands, I don't want it! I would rather face the execution than live at your mercy."⁹¹

In those times, the people of Kragujevac were unfamiliar with the notion of mercy; at least 2,796 people were shot.⁹² On October 21, 1941, around

Без милости, за коју Крагујеваци и Крагујевчани тих дана нису знали, стрељано је најмање 2.796 особа.⁹² Са првом групом талаца, на старом српском војничком гробљу у Шумарицама, 21. октобра 1941. године око 8 часова стрељан је и прота Андра Божић. У Спомен-музеју „21. октобар“ се, као опомена за навек, чува опроштајна порука проте Божића:

Збојом, грађи моји! Невино сћрадам, Ваш заувек, Андра.

Назив *Црне шамије* изведен је од речи *шам*-ија, *црне* мараме коју су жене носиле у као знак жалости за својим ближњима.

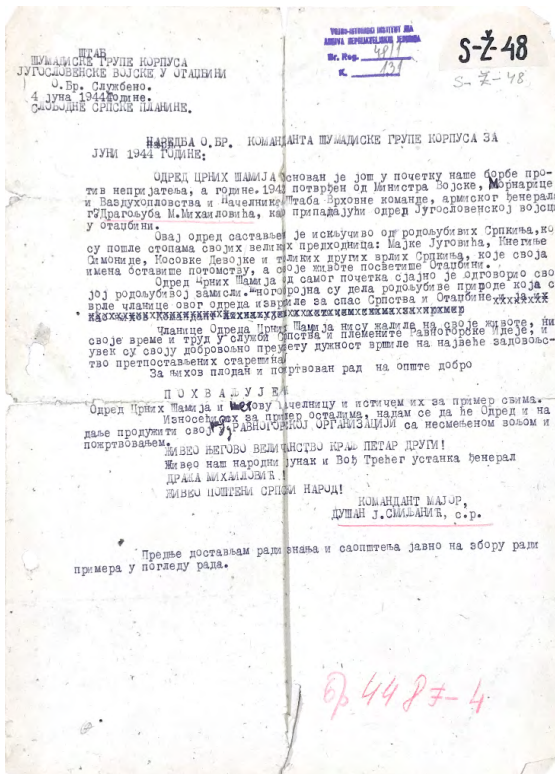
Ова организација превазилази оквире организације ЈВуО јер настаје самоиницијативно, те се сматра изузетком од стереотипног учешћа жена у рату на страни ЈВуО иако је одред 1942. године озваничен као њима припадајући одред и као такав оперисао је на подручју Шумадијске групе корпуса. Приписује им се борбено-обавештајни рад. Конспиративан рад припадница *Црних шамија* условио је и малу количину података о истој. Организација *Црне шамије* тек 1944. године излази из конспиративности, када се припаднице ангажују за потребе Женске равногорске организације санитета (ЖРОС).⁹³ Врховна команда Југословенске војске у отаџбини је, крајем 1943. и почетком 1944, предузела

8 a.m., proto-presbyter Andra Božić was executed along with the first group of hostages at the old Serbian military cemetery in Šumarice. The farewell message from proto-presbyter Božić is preserved in the Memorial Museum "21. oktobar" as a lasting reminder:

Farewell, my dear ones! I suffer innocently, forever yours, Andra.

The term *Crne šamije* is derived from the word *šamija*, meaning veil, referring to the black veil that women wore as a symbol of mourning for their loved ones.

This organization transcends the boundaries of ЈВуО (*The Yugoslav Army in the Homeland), as it emerges independently and is regarded as an exception to the stereotypical involvement of women in warfare alongside ЈВуО. Although the unit was officially recognized in 1942 as belonging to them, it operated within the area of the Šumadija Corps Group. They are credited with combat intelligence work. The covert activities of the members of *Crne šamije* have resulted in a limited amount of information about them. It was not until 1944 that the organization *Crne šamije* emerged from secrecy, as its members became involved in ŽROS (*The Women's Ravna Gora Sanitary Organization).⁹³ At the end of 1943 and the beginning of 1944, the Supreme Command of the Yugoslav Army in the

Црне шамије, Војни архив, четничка архива, к 131, 48/1
Crne šamiје, Military archive, Chetnik archive, к 131, 48/1

Радмила Божић, фотографија у приватном власништву Раде Крајновић
Radmila Božić, photo owned by Rada Krajnović

конкретне мере у циљу што већег ангажовања жена у својим редовима. Ту намеру јасно видимо кроз неколицину наређења четничких команди различитих нивоа. У свима се констатује како су жене махом остале ван учешћа у устанку. Како би се то рапидно променило, израђена су посебна упутства у којима су

Homeland implemented specific measures aimed at increasing the involvement of women within its ranks. This intention is reflected in several orders issued by various levels of Chetnik commands. All of these documents acknowledge that women largely remained excluded from participation in the uprising. To facilitate rapid change, specific

НАРОДНА РЕПУБЛИКА _____		ОБЛАСТ _____	
Управа каленско-поправног суда:		ЗЕМУНА-ЧАСАРКАЦ	
КАРТОН ОСУЂЕНИКА		6525	
Р.С.И./АНДИЈА/РАДИМЛА			
Зна: _____			
ЛИЧНИ ОПИС <i>Михаило Штанић 1917</i>			
Стан:	161 cm	Глава:	округло
Коса:	смеђа	Нос:	правилан
Очи:	смеђа	Уста:	правилна
Брза:	_____	Зуби:	3 недостојеће
Ерсови:	_____	Особине знаци:	_____
Називање:	"Сена"	Лажно име:	_____
Пресуде и име суда:	4 Божих Андијаје	Дел. прес. и име судске:	Дезић Милосав
Дат. месец, год. и место рођења (гроз, окурт, Н.Р.):	1924 г. Беољеван - депендички		
Народност:	Српљина	Држављанство:	СРП
Ставља боравак (месец, гроз, окурт, Н.Р.):	Беољеван		
Занималце:	домовница	Школна спрема:	4 гимназије
Како странске језике говори:			
Бројено стање:	неудете	Имачно стање:	без имовине
Најбоља оцена:	_____	Кривично дело:	против награде и државе
Имена сукобљених: Божковић Милоша			
Почини народна дела и злочести <i>у време окупације, вршиле организацију жена за помоћ</i> <i>у време, док не дође до ослобођења, да се од власти</i>			
Из којег је побуда долазила: <i>политички</i>			
Од кога је ухапшен:		Вој.суд Беољеван <i>је водио истрагу:</i> војни суд	
Калина на коју је осуђен: <i>20/двдесет/године лишња слободе за прин.редом</i>			
Суд који ствара који је извршио казу: <i>двана.вој.суд Беољеван С1423 од 22.V.1946 г.</i>			
Суд који ствара који је извршио казу, <i>дана и број изврше казне ствара:</i>			
Од кога чу се првоту нештог издржавања <i>30 месеца 1946 г.</i>			
Казна (каж, зам, месец и год.):			
Када је извршен у дом <i>8 јуна 1946 г.</i>			
(каж, месец и година):			
Када чу казна изврше: <i>30 марта 1966 г.</i>			
(каж, зам, месец и година):			
Напомена: пресуде поводом изврше за заштиту <i>показатељство или обране изврше:</i>			
Услови отпуст (каж, месец и год.):			

Агенција за помишљивост:
(име, место и год.)

Ранје казне: НСМБ

Здравствено стање и физичке способности: добро, способан за физички рад

Да ли је боловао од заразних болести:

Да ли је у својој породици и околини имао по ову или мању или знатно обимних или алкохолних и којих срединка:

Да ли је склони параноји, расипкућству, немирном животу и т.д.

Да ли су родитељи осуђивани и за која дела:

Вашење за време издржавања казне:

Примешаи: Умро: **ликвирирен у бекству**

Место боравка после пуштања на слободу (име, год, окуп, Н. Ет): Бадењевец

Напомена: у бекству од 4.VI.1947 г.

ОТИСАК ПРСТИЈУ ДЕСНЕ РУКЕ					
палец	кожнот	средњак	прстњак	мали прст	

ОТИСАК ПРСТИЈУ ЛЕВЕ РУКЕ					
палец	кожнот	средњак	прстњак	мали прст	

ЛЕВА РУКА

(Зараднички отисак четврти прста)

ДЕСНА РУКА

Осуђенички картон, КПЗ Пожаревац
Criminal record, Correctional Facility Požarevac

посебно истакнути: подизање националне свести, васпитавање деце, побољшање социјалног положаја и подизање друштвене свести и сестринска помоћ.⁹⁴

Радмила Божић је априла 1946. године ухапшена и са рођеним братом Блажом Божовићем у мају исте године осуђена на затворску казну,

guidelines have been developed that emphasize the following areas: enhancing national awareness, educating children, improving social status, raising social consciousness, and providing sisterly support.⁹⁴

Radmila Božić was arrested in April 1946 and, along with her brother Blaža Božović, was sentenced

губитак грађанских права као и на конфискацију имовине. Радмила је осуђена на 20 година робије али након годину дана успева да побегне из пожаревачког затвора, после чега убрзо, под дан-данас до краја неразјашњеним околностима, губи живот.⁹⁵ Блажа и Радмила су, одлуком Окружног суда у Крагујевцу, 2007. године рехабилитовани.⁹⁶

in May of the same year to imprisonment, loss of civil rights, and confiscation of property. She received a 20-year prison sentence; however, after one year, she managed to escape from the Požarevac prison. Shortly thereafter, under circumstances that remain unclear to this day, she lost her life.⁹⁵ Blaža and Radmila were rehabilitated in 2007 by a decision of the District Court in Kragujevac.⁹⁶

Стана Арнаут

У међуратном периоду, Стана је била запослена као учитељица у Основној школи „Свети краљ Милутин“ у Пребиловцима, српском селу у Доњој Херцеговини које припада општини Чапљина. Пребиловци су пред рат имали 116 српских домаћинстава у којима су живела 994 становника, од којих је у животу после илинданских злочина остало свега 170, од тога њих 16 су биле жене.⁹⁷ Након злочина почињених у мају и јуну, а затим оних на Видовдан, 28. јуна 1941. године, у којима су усташе као циљну групу за уништење таргетирали истакнуте појединце и мушко становништво, у августу су се на удару нашли нејач, стари и жене. На почетку Другог светског рата, после обележавања празника Светог Илије, усташе упадају у село, постављају барикаде око православне цркве и претварају је у још једно место злочина. Стана

Stana Arnaut

During the interwar period, Stana was employed as a teacher at the "Sveti kralj Milutin" ("Holy King Milutin) Primary School in Prebilovci, a Serbian village located in South Herzegovina, which is a part of the Čapljina municipality. Before the war, Prebilovci had 116 Serbian households with a population of 994 residents. However, following the atrocities committed on *Ilindan* (*The Feast of St. Elijah), only 170 individuals survived, of whom 16 were women.⁹⁷ Following the crimes committed in May and June, and subsequently those on Vidovdan, June 28, 1941, where the Ustashas targeted prominent individuals and the male population for extermination, the focus shifted in August to vulnerable groups, including children, the elderly, and women. At the beginning of the Second World War, after the celebration of the Feast of St. Elijah, the Ustashas invaded the village, erected barricades around the

Пребиловци, Основна школа „Краљ Милутин“ која је девастирана у јуну 1992. године у оружаном акцији Чагаљ од стране хрватских ратних јединица у Босни и Херцеговини (ХОС, ХВО) и регуларне војске Републике Хрватске

Prebilovci, the Primary School „Kralj Milutin“, was devastated in June 1992 during the armed operation known as Čačalj, carried out by Croatian military units in Bosnia and Herzegovina, HOS (Croatian Defence Forces), HVO (Croatian Defence Council), and the regular army of the Republic of Croatia.

Арнаут доведена је у школу другог дана напада усташких снага на Пребиловце 5. августа 1941. године. Стана није хтела да се одвоји од својих ученика па је, након преживљених страхаота десетодневног мучења и иживљавања, по наређењу Николе Нарџана заклана.⁹⁸ Унакажено тело учитељице Стане Арнаут бачено је на имање Ждракановића где су га пронашли преживели мештани. О размерама страдања говори нам и податак да су од свих жена које су биле затворене у школи преживеле свега њих четири. Мештани су сахранили учитељицу у

Столица Стане Арнаут, Музеј жртава геноцида, МЖГ, ЗИП 5
The chair of Stana Arnaut, Genocide Victims Museum, ЗИП 5

Orthodox church, and transformed it into yet another site of atrocity. Stana Arnaut was taken to school on the second day of the Ustasha forces' assault on Prebilovci, which occurred on August 5, 1941. Stana refused to part ways with her students, and after enduring ten days of horrific torture and abuse, she was executed on the orders of Nikola Naržan.⁹⁸ The remains of teacher Stana Arnaut were discovered on the estate of the Ždrakanović family by surviving locals. The extent of the suffering is also indicated by the fact that only four out of all the women who

Гробно место Стане Арнаут
The burial site of Stana Arnaut

породичној гробници Милана Булута Каримана, где и данас почива.⁹⁹

Надаждин (Марка) Душан сведочио је у судском процесу вођеном 1957. године у Мостару. У исказу, између осталог, стоји како је видео Јеличић Јозу да пред школом седи на столици учитељице Стане Арнаут, коју су пред школом усташе јавно силовале, а затим и заклале, 5. августа 1941. године.¹⁰⁰

О силовању Стане Арнаут и њеном задржавању у школи након што је заточени пребиловачки народ одведен у смрт, сведочи јавни претрес одржан 29. августа 1945. године у Мостару, приликом којег је Нерџан Никола за учешће у масовним убиствима осуђен на смрт вешањем.¹⁰¹

Суђење почиње тек 1957. године, а у судском процесу тада као поротник учествује један од

were imprisoned in the school managed to survive. The villagers laid the teacher to rest in the family tomb of Milan Bulut Kariman, where she continues to rest today.⁹⁹

Nadaždin (Marko) Dušan testified in a court case held in 1957 in Mostar. In his statement, he mentioned that he witnessed Jeličić Joza sitting on the chair of teacher Stana Arnaut in front of the school, where Ustashas publicly raped and subsequently murdered her on August 5, 1941.¹⁰⁰

The public trial held on August 29, 1945, in Mostar provides testimony regarding the assault on Stana Arnaut and her detention at the school, following the execution of the imprisoned population of Prebilovci. During this trial, Nerđan Nikola was sentenced to death by hanging for his involvement in the mass killings.¹⁰¹

The trial commenced in 1957, during which one of the perpetrators, a member of the Ustashas, participated as a juror. This individual had committed crimes in August 1941.

In 2016, an initiative was launched in Prebilovci to establish a library within the Religious and Cultural Center "Sveti kralj Milutin." The Church Municipality of Čapljina initiated a campaign to collect books for the "Sveta Stana Arnaut" library, which was opened in Prebilovci on the second day of Easter in 2016. Among the books on the shelves, which include works on suffering, is a novella by a historian overshadowed by the title of the sole

и новела једног историчара који је сакривен у сенци јединог српског нобеловца, а у њој прича о страдању села Прибиловића из којег долази „Робиња“, а село је савњено са земљом и све живо у њему је побијено. Робиња се у кавезу сећа да је некада умела да мисли о свему што се дешавало око ње:

... То је било пре него што је наишао онај црни ган и него што је несјало њихово село и њеној рода са њим. А сад не може ни то. Нема ни основа за мисао, ни способност за напор. Нема њеној села Прибиловића. Од њега је остало зариште. Чим је до шемеља изорело оно тридесетак кућа које сачињавају њихово село, у истом шрену погинули су се у њој, сами од себе, нови Прибиловићи, црни, шешки и мршви, и леже јој у трудима и не дају да дубоко удахне, а људи се, жени људи, уколико нису побијени, прећворили у робље и расули по свешу.

И она сама је роб, и само роб.

Тако живи и једино тако може да види свеш и људе око себе, јер се слика свеша у њој замрачила и изокренула.

Описује време у којем је зло ишло у ширину и даљ. Махнитости рата које су заувек замрачили историју једног села и у својеврсно ропство бацили наредбодавце, починиоце злочина и

now she can't do that. There is no reason for thought, no capacity for effort. Her village of Pribilovići no longer exists; all that remains is a charred ruin. As soon as the thirty or so houses that comprised their village were turned to ashes, new Pribilovići emerged within her, dark, heavy, and lifeless, weighing down on her chest and preventing her from taking a deep breath. Meanwhile, her people, if they survived the massacre, have been scattered across the world, reduced to a state of servitude.

And she herself is a slave, and nothing but a slave.

This is how she lives, and it is the only way she can perceive the world and the people around her, as her image of the world has become obscured and distorted.

This text describes a period when evil expanded both in breadth and depth. The horrors of war have forever darkened the history of a village, casting its leaders, perpetrators of crimes, and their aids into a form of bondage that history will remember as among the most brutal and savage. Consequently, those who suffered are now commemorated, while the list of offenders remains a reminder of a not-so-distant past when oppression prevailed in a manner that *altogether a slave was a slave to a slave.*

The narrative delves into the emotions of those few individuals who managed to survive the horrors

њихове помагаче које ће историја памтити као најсвишепније и најбестијалније. Тако су данас на списку страдалих канонизовани, док на списку починилаца *све роб робу робује* не тако далекој прошлости.

До танчина описује и осећаје оних ретких који су све страхоте ипак преживели гледајући како њихови ближњи умиру у највећим патњама. Тај осећај кривице зашто су баш они преживели сусрећемо код појединих преживелих логораца из Јасеновца, Аушвица, Старог сајмишта, а најбољи сведок томе је њихово дугогодишње ћутање о свему проживљеном током Другог светског рата. Кривицу осећа и Андрићева робинја:

Ни дисаћи не треба. Дисаћи што је истио што и сећаћи се, а што значи не видећи оно што љедаш, нећо оно што си видео у светлости пожара и врлоћу поклоља, не знаћи до једно: да никој твоја више нема, а да ти живиш као чудовиште, и проклећство, и срамота. Ето што значи дисаћи.

Стана Арнаут канонизована је као и сви други мученици из овог херцеговачког места, које је током Другог светског рата, стравичним злочинима почињеним од стране НДХ, крвљу и костима недужног народа заокружило све „услове“ који један злочин чине злочином геноцида, од припреме, пропаганде, јасно исказане намере и планирања, преко егзекуција до затирања

of war while witnessing their loved ones die from immense suffering. This sense of guilt regarding their survival is evident among certain survivors from concentration camps such as Jasenovac, Auschwitz, and Staro Sajmište. A poignant testament to this feeling is their prolonged silence about the experiences they endured during the Second World War. The theme of guilt is also present in Andrić's character, the bondwoman:

One should not even breathe. To breathe is the same as to remember, which implies not perceiving what is in front of you, but rather recalling what you have witnessed amidst the flames of destruction and the chaos of slaughter. It signifies an awareness of one singular truth: that none of your loved ones remained, while you continue to exist as a monster, a curse, and a source of shame. This is what breathing means.

Stana Arnaut was added to the calendar of saints alongside other martyrs from this region of Herzegovina, which, during the Second World War, with horrific crimes perpetrated by the NDH, with the blood and bones of innocent people, fulfilled all the criteria that define an act as genocide. This includes the stages of preparation, propaganda, a clearly expressed intent, and planning, followed by executions, the covering up of evidence, and subsequent actions such as cementing, mining, and ultimately the denial and negation of these crimes.

трагова, бетонирања, минирања а убрзо и порицања и негирања злочина.

Спомен-храм и крипта, чији су темељи 4. августа 1991. године освешћени и тамо положени посмртни остаци жртава, порушени су почетком јуна 1992. године минирањем, а село је спаљено у операцији Чагаљ. Операцију су извеле здружене јединице војске Републике Хрватске, Хрватског вијећа одбране и Хрватске оружане снаге. Тада су се у Пребиловцима затекле само две старице: деведесетогодишња Гоша Драгићевић коју су одвели у затвор у којем је преминула три године након хапшења и Драгиња Медић коју су одмах по уласку у село убили, а која је имала 64 године. На истом месту су направили депонију која је уклоњена тек 2002. године. Пребиловачко гробље је, такође, девастирано, гробови откопавани, а покојници спаљивани. Порушени су готово сви културно-историјски споменици у долини Неретве који су могли посведочити постојање Срба на овим просторима. Срби изнова похрањују минама уништаване мошти. Некадашња школска зграда, са две учионице и станом за учитеља, обновљена је и претворена у сеоски Дом културе 2007/8. године и преименована у Културни и духовни центар „Свети краљ Милутин“. Темељи новог Спомен-храма са криптом освештани су 2013. године. Наредне године, Архијерејски сабор Српске православне цркве, на мајском заседању, доноси одлуку да

The memorial church and crypt, whose foundations were consecrated on August 4, 1991, and where the remains of the victims were interred, were destroyed in early June 1992 by mining. The village was burned down during Operation Čagalj, conducted by the combined forces of the Army of the Republic of Croatia, the Croatian Defense Council, and the Croatian Armed Forces. At that time, only two elderly women remained in Prebilovci: ninety-year-old Goša Dragičević, who was taken to prison where she died three years later, and Draginja Medić, who was killed immediately upon the entry of the forces into the village at the age of 64. A landfill was made at the same location, which remained there until 2002. The Prebilovci cemetery was also devastated, with graves being disturbed and the remains of the deceased burned. Nearly all cultural and historical monuments in the Neretva Valley that could attest to the presence of Serbs in the region were destroyed. Serbs continue to preserve the remains that were damaged by mines. The former school building, which included two classrooms and a residence for the teacher, was renovated and transformed into a village Cultural Center in 2007/2008, subsequently renamed the Cultural and Religious Center "Sveti kralj Milutin" (*Holy King Milutin). The foundations of a new Memorial Church with a crypt were consecrated in 2013. In the following year, during its May session, the Holy Assembly of the Serbian Orthodox Church

Новомученици Пребиловачки и остали буду уврштени у ред Светих мученика чији се празник обележава 6. августа (24. јула).¹⁰² Данас се, на улазу у село, са леве стране, налази монументални Храм Васкрсења Христовог у којем су похрањене мошти Светих Новомученика Пребиловачких.

decides to include the New Martyrs of Prebilovci and others in the ranks of the Holy Martyrs, with their feast day celebrated on August 6 (July 24).¹⁰² Today, at the entrance to the village, on the left side, stands the monumental Church of the Resurrection of Christ, with the relics of the Holy New Martyrs of Prebilovci.

*Босилка
Јовановић*

– ХЕРОИНА КОЈА ЈЕ
ДОЧЕКАЛА ПОВРАТАК СВОГ
СУПРУГА ИЗ ЛОГОРА

и

*Рашела и
Перла Бераха*

– ХЕРОИНЕ КОЈИМА СУ ОД СУПРУГА
И ОЦА ОСТАЛА САМО ПИСМА
ПОСЛАТА ИЗ КОНЦЕНТРАЦИОНОГ
ЛОГОРА ТОПОВСКЕ ШУПЕ

*Basiljka
Jovanović*

– THE HEROINE WHO
WELCOMED HER HUSBAND'S
RETURN FROM THE CAMP

and

*Rašela and
Perla Beraha*

– THE HEROINES LEFT WITH NOTHING
BUT LETTERS FROM THEIR HUSBAND
AND FATHER, SENT FROM THE
TOPOVSKE ŠUPE CONCENTRATION CAMP

ЕКСХУМАЦИЈА И ИДЕНТИФИКАЦИЈА ЖРТАВА БАЊИЧКОГ ЛОГОРА – ОНИХ КОЈЕ ЧЛАНОВИ ЊИХОВИХ ПОРОДИЦА НИКАДА НИСУ ДОЧЕКАЛИ

EXHUMATION AND IDENTIFICATION OF VICTIMS FROM THE
BANJICA CAMP – THOSE WHOSE FAMILY MEMBERS NEVER HAD
THE CHANCE TO WELCOME THEM BACK

Кроз преписку београдског пара Јовановић, која се данас чува у Музеју жртава геноцида, трагом писама враћамо се у време Другог светског рата разумевајући до танчина не само ратну причу коју су проживели Јовановићи, већ све оне приче које су остале неиспричане. Сва писма која нису имала коме и од кога стићи. Све оне који су рат провели у страху и нади, а до данас су нам остали непознати.

Рат и љубав која је победила у случају пара Босилјке и Љубомира Јовановића стају у преписку коју чини 186 сачуваних писама, односно дописница које су, на унапред припремљеним формуларима, двоје ратом раздвојених људи

Тhrough the correspondence of the Belgrade couple Jovanović, preserved today in the Genocide Victims Museum, we are transported back to the era of the Second World War. This allows us to gain a profound understanding not only of the wartime experiences of the Jovanović family but also of the countless untold stories that remain. All the letters that had no recipients or senders, all those who endured the war filled with fear and hope, yet have remained unknown to us to this day.

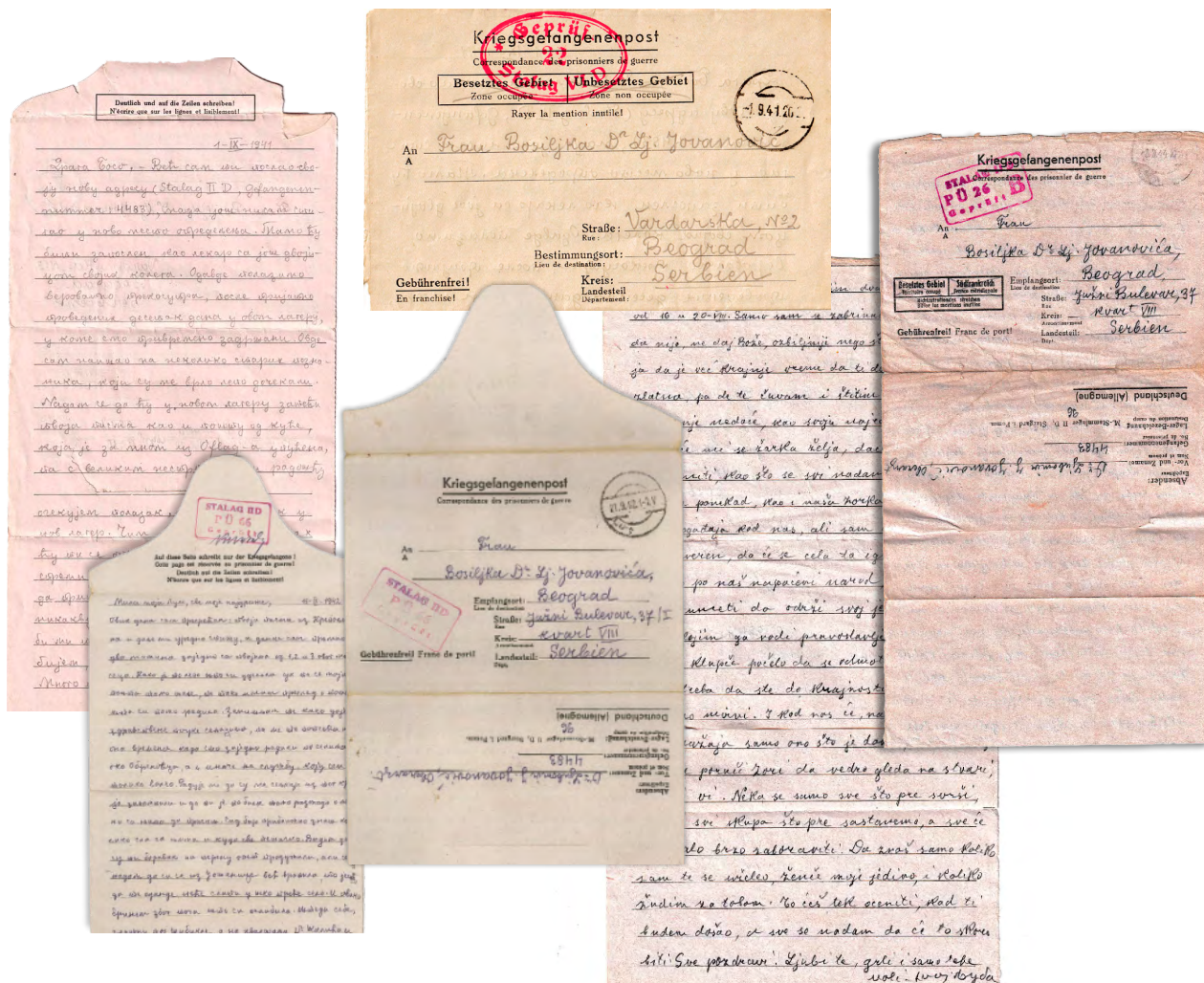
The war and love that triumphed in the case of Bosiljka and Ljubomir Jovanović are contained in a correspondence consisting of 186 preserved letters, or postcards on pre-prepared forms,

разменили током Љубомировог боравка у немачким логорима. Босилјка је рат провела у Београду, у улици Вардарска бр. 2. На ту адресу јој је Љубомир слао писма почев од 11. јула 1941. па све до 5. октобра 1944. године. Тог дана, судећи по печату америчке војске на последњем отправљеном писму, Љубомир је дочекао слободу. Током прве године Љубомировог логоровања, Босилјка и Љубомир разменили су 32 писама, 1942. године 94, 1943. године 20 и 1944. године 40. Током рата Љубомир је боравио у више логора за војне заробљенике у Трећем рајху. Из писама дознајемо да је био заточеник логора *Oflag VI*, у западном предграђу Оснабрика, у близини Дортмунда. У *Oflag VI* први заробљеници Војске Краљевине Југославије, њих више од 1.500, стигли су 26. априла 1941. године, само неколико дана после капитулације. До краја рата кроз логор их је прошло више од 6.000. Љубомир је био и у логору *Stalag II* код Старграда, на 2,4 километра западно од Хамерштајна, у Померанији, у којем су осим српских, били смештени и пољски, француски, белгијски, холандски, совјетски, италијански и амерички ратни заробљеници. У питању је један од првих нацистичких логора који датирају још из 1933. године и који су у прво време били намењени ухапшеним немачким комунистима.

Босилјка и Љубомир су преживели Други светски рат – Љубомир логоровање, Босилјка окупацију у Београду, а обоје дане стрепње, страха

exchanged between two individuals separated by conflict during Ljubomir's time in German camps. Bosiljka spent the war in Belgrade, at 2 Vardarska Street. It was to this address that Ljubomir sent his letters, starting from July 11, 1941, and continuing until October 5, 1944. On that date, as indicated by the stamp of the American military on the last letter sent, Ljubomir welcomed his freedom. During the first year of Ljubomir's imprisonment, he and Bosiljka exchanged a total of 32 letters. In 1942, they sent 94 letters, followed by 20 in 1943, and 40 in 1944. Throughout the war, Ljubomir was held in several prisoner-of-war camps within the Third Reich. From the correspondence, it is revealed that he was a detainee at *Oflag VI*, located in the western suburbs of Osnabrück, near Dortmund. The first prisoners from the Royal Yugoslav Army, more than 1,500 of them, arrived at *Oflag VI* on April 26, 1941, just a few days after the capitulation. By the end of the war, more than 6,000 of them had passed through the camp. Ljubomir was also held at *Stalag II*, located near Stargard, approximately 2.4 kilometers west of Hammerstein in Pomerania. This camp housed not only Serbian prisoners but also Polish, French, Belgian, Dutch, Soviet, Italian, and American war captives. It is one of the earliest Nazi camps, established in 1933, initially intended for detained German communists.

Bosiljka and Ljubomir survived the Second World War — Ljubomir endured imprisonment,

Нека од писама Љубомира и Босилјке Јовановић, Музеј жртава геноцида, Збирка епистола
Some of the letters of Ljubomir and Bosiljka Jovanović, Genocide Victims Museum, Epistolary Collection

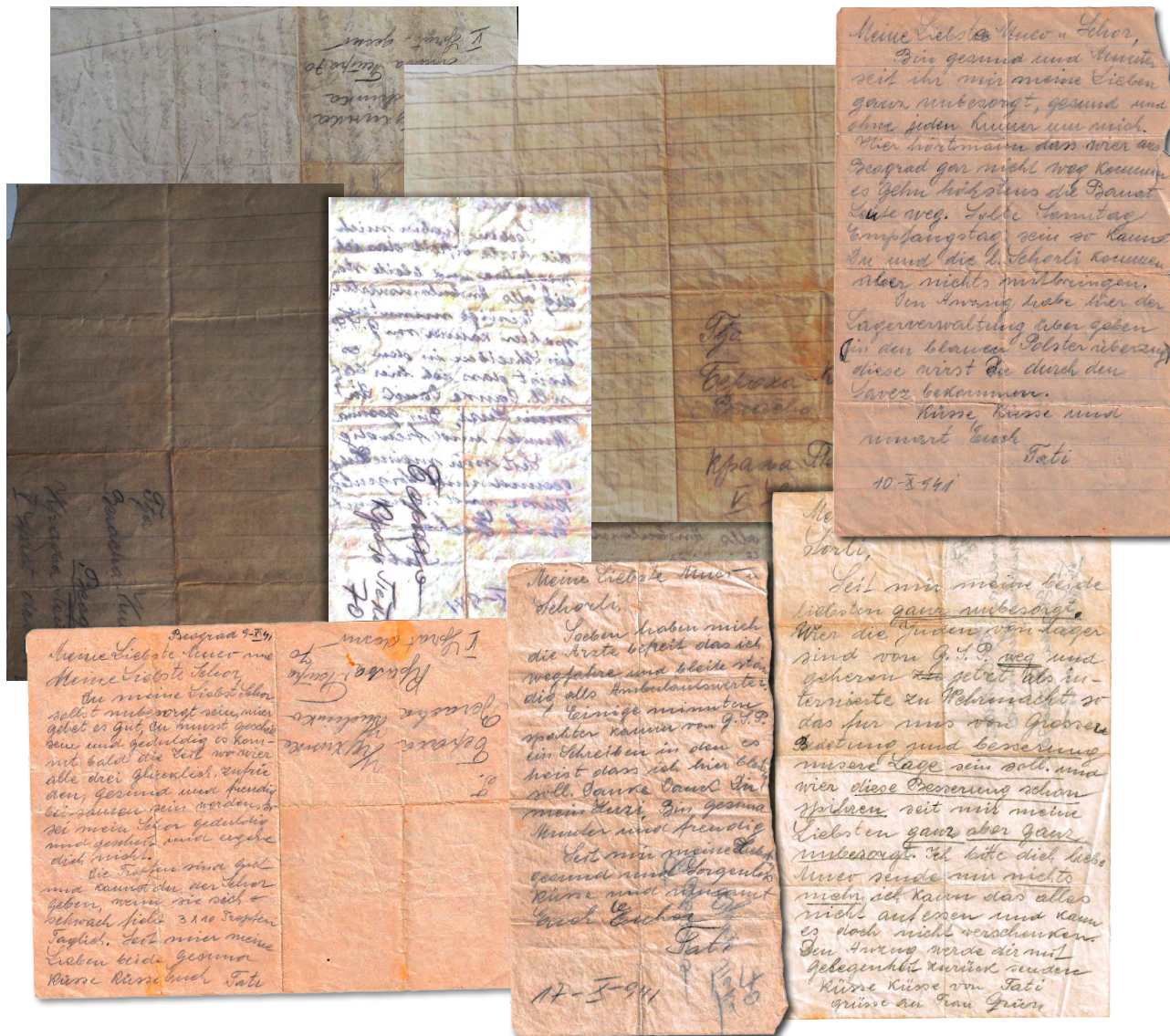
и неизвесности. Насупрот овом пару и свима онима још који су имали среће да рат преживе, стоје они знани и незнани који нису. Они за које су породицама јављали да их не чекају, они које су приликом ексхумација ближњи препознавали, они којима се до данас не зна гробно место.

Кроз свега пет писама, породица Бераха, мешовитог јеврејско-чешког порекла, имала је контакт са затвореником концентрационог логора Топовске шупе, са главом породице Битијем Берахом који, после оптимизма у првом писму започетом речима: *Будиће ми обе, најдраже моје, сасвим без бриге*, убрзо долази до црних слутњи које читамо између редова у петом писму. Те слутње су се обистиниле и Бити Бераха никада није дошао својим најмилијима и никада није дошло време када ће бити *заједно, срећни, задовољни и здрави*. Писма која је Бити послао својој супрузи представљају драгоцену грађу јер пружају двоструки увид у субјективне и објективне околности које су у том тренутку владале. Такође, писма су значајна јер је у њима документовано ко је управљао логором Топовске шупе и како се одвијала комуникација између јеврејских затвореника и спољашњег света.

Породицу Бераха су чинили Бити, Рашела и Перла Бераха. Бити Бераха је рођен у Београду 15/28. октобра 1887. године, од оца Моше и мајке Перле. У обрасцу пријаве жртава, његова ћерка је

Bosiljka the occupation of Belgrade. Both faced days filled with anxiety, fear, and uncertainty. Opposite to this couple, as well as others fortunate enough to have survived the war, stand the known and unknown individuals who did not make it. These are the ones whose families were informed not to expect their return, those recognized by their loved ones during exhumations, and those whose final resting places remain unknown to this day.

Through just five letters, the Beraha family, of mixed Jewish-Czech heritage, maintained contact with Biti Beraha, the head of the family, and a prisoner at the Topovske Šupe concentration camp. The optimism in the initial letter with the words: "*Both of you, my dear ones, do not worry at all*", soon comes to the dark forebodings that we read between the lines in the fifth letter. Those forebodings ultimately came true, as Biti Beraha never returned to his family, and the moment they longed for—when they could be *together, happy, content, and healthy*—never came. The letters that Biti sent to his wife constitute a valuable resource, as they offer a dual perspective on the subjective and objective circumstances prevailing at that time. Furthermore, these letters are significant because they document who was in charge of the Topovske Šupe camp and how communication occurred between the Jewish prisoners and the outside world.

Писма Битија Берахе
The letters of Biti Beraha

навела да је био српске националности Мојсијеве вере. Бити Бераха је био трговачки агент, односно заступник. У предвечерје Првог светског рата боравио је у Бечу где је радио као кино-оператер. Почетак Великог рата затекао је управо у Бечу где, као држављанин Краљевине Југославије, бива заробљен и одведен у логор Дрозендорф. То је био само први у низу заробљеничких логора јер је до краја рата боравио још и у логорима Штајклам код Рабенштајма, Виндигштајг, Каценау код Линца, а у једном периоду пред крај рата је био у конфинацији. Након Првог светског рата ступио је у брак са Франциском Кухинком која је постала Рашела Бераха. Бити је имао још два брата и три сестре. Бити Бераха је жртва Холокауста као и његова сестра Ребека, њена ћерка Перла, сестра Мара са супругом и ћеркама Матилдом и Белом Бенвенисти. Мушкарци, сви осим Јакоба Берахе, страдали су у Прихватном логору Београд, док су жене и деца одведени у Јеврејски логор Земун.

Рашела Бераха, супруга Битија Берахе, рођена је 30. октобра 1895. године у Бечу. Пореком је била Чехиња, католичке вероисповести. Њихова ћерка Перла Бераха рођена је 26. августа 1925. године у Београду, где је и умрла 2001. године. Није имала деце. Нејеврејско порекло супруге Битија Берахе омогућило је да она и њена ћерка преживе рат. После смрти оца и супруга, њих две су радиле у италијанском конзуларном представништву у Београду све до краја рата. Перла

The Beraha family consisted of Biti, Rašela, and Perla Beraha. Biti Beraha was born in Belgrade on October 15/28, 1887, to father Moša and mother Perla. In the victim registration form, his daughter indicated that he was of Serbian nationality and the Faith of Moses. Biti Beraha worked as a commercial agent or representative. Before the beginning of the First World War, he resided in Vienna, where he was employed as a cinema operator. The onset of the Great War found him in Vienna, where, as a citizen of the Kingdom of Yugoslavia, he was captured and taken to the Drosendorf camp. This was merely the first of several prisoner-of-war camps he would experience, as he subsequently spent time in the camps of Steyregg near Rabenstein, Windischgarsten, and Katzenau near Linz. Additionally, towards the end of the war, he was placed in confinement. Following the conclusion of the First World War, he married Franciska Kuhinka, who later became known as Rašela Beraha. Biti had two brothers and three sisters. Biti Beraha, along with his sister Rebeka, her daughter Perla, his sister Mara with her husband, and their daughters Matilda and Bela Benvenisti, were victims of the Holocaust. All the men, except for Jacob Beraha, perished in the Belgrade Transit Camp, while the women and children were taken to the Jewish Camp in Zemun.

Rašela Beraha, the wife of Biti Beraha, was born on October 30, 1895, in Vienna. She was of Czech

Ексхумација жртава Бањичког логора, ИАБ, Збирка фотографија, Албум СУБНОР

Exhumation of the victims from the Banjica camp, Belgrade Historical Archive, Collection of photographs, SUBNOR (Union of War Veterans of the National Liberation Wars of Serbia) Album.

је радила као собарица. Рашела се упокојила 19. јула 1971. године у Београду.

Усмено сведочанство Перле Берахе, које је 1998. године снимила Шоа фондацији за визуелну историју преживелих доступно је данас истраживачима као аудио-визуелна грађа Збирке породице Бераха која се чува у Музеју жртава геноцида.

Јатарице

У бездну ума језа ме окријейи.
Осејших хладно шруило, іђе ме шишши,
Хладношћ смрти да ми шијело лијейи.
Сшрах свијешћу сину: Нека жена вршиши!

descent and practiced Catholicism. Their daughter, Perla Beraha, was born on August 26, 1925, in Belgrade, where she also passed away in 2001. Perla did not have any children. The non-Jewish background of Biti Beraha's wife allowed both her and her daughter to survive the war. Following the deaths of their father and husband, the two women worked at the Italian consulate in Belgrade until the end of the war, with Perla serving as a maid. Rašela Beraha died on July 19, 1971, in Belgrade.

The oral testimony of Perla Beraha, recorded in 1998 by the Shoah Foundation for Visual History of Survivors, is now accessible to researchers as audio-visual material within the Beraha Family Collection, which is preserved at the Genocide Victims Museum.

У јами сам – шом ждријелу нашеї меса;
Ко мршве рибе сшугена шјелеса.¹⁰³

Према до сада побројаним жртавама, током пролећа и лета 1941. године на најбруталније начине угашено је 1.587 живота Срба. Од 28. јула до 3. августа 1941. године почињени су најбруталнији злочини над ливањским Србима. Најмасовнији злочини почињени су у данима од 28. до 30 јула 1941. године. По устаљеном обрасцу, усташе најпре одводе и убијају свештенике и угледне Србе, односно појединце који су способни да окупе народ и стану на чело отпора терору који је спровођен под окриљем НДХ. Упорно тврдећи да Србе протерују у Србију, усташе врше најпре појединачне егзекуције, а потом и масовне покоље. До сада је утврђено преко

Jamarice

(*women thrown into the Ravni Dolac pit on Dinara who survived)

But in the pit, by quivering heart made keen,
I felt the chilling corpse that pressed me down,
And my own clamour too, that webbed me in.
Fear flared my senses when a woman shrieked!
I am in the pit, cold maw that took our flesh,
That took our corpses clammier than fish.¹⁰³

According to the documented victims, during the spring and summer of 1941, a total of 1,587 Serbian lives were extinguished most brutally. From July 28 to August 3, 1941, the most heinous crimes were committed against the Serbian population in Livno. The most extensive

Jamarice, photo owned by Buda Simonović

Јамарице, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића

двадесет стратишта на подручју Ливна, Купреса и Бугојна на којима су страдали ливањски Срби. Страдање српског народа отпочело је у ливањској

atrocities occurred between July 28 and July 30, 1941. Following a familiar pattern, the Ustashes first targeted and executed priests and prominent Serbs—individuals capable of uniting the community and leading resistance against the terror perpetrated under the auspices of NDH (*The Independent State of Croatia). While persistently claiming that they were expelling Serbs to Serbia, the Ustashes initially carried out individual executions, which escalated into mass killings. So far, over twenty sites of mass killings have been identified in the regions of Livno, Kupres, and Bugojno, where Serbian individuals from Livno suffered. The persecution of the Serbian population began in the Livno hospital, where patients of Serbian ethnicity were murdered, and the wave of violence continued on the same day against Serbs in most villages within the Livno area that had a mixed ethnic composition. In just one day, more than 600 men over the age of thirteen were arrested. The Ustashes took captured Serbs to the pre-established execution sites where they were killed. The following day, the execution of detained Serbs began at the site in Prolog, as well as at the pits of Bikuša and Samogreda. On July 30, 1941, during the feast of Saint Marina the Great Martyr (*Margaret the Virgin in the West), they began arresting women, children, and the elderly. All Serbian villages in the vicinity of Livno suffered greatly, particularly the villages of Gornji and Donji Rujani, Čelebić,

Јама Равни Долац, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Ravni Dolac pit, photo owned by Buda Simonović

болници, у којој су заклани пацијенти српске националности, да би се талас насиља наставио истог дана и над Србима у већини села ливањског подручја са мешовитом националном структуром. У само једном дану похапшено је више од 600 мушкараца старијих од тринаест година. Усташе су заточене Србе одводили на

Golinjevo, and both Veliki and Mali Guber. In terms of the number of victims, the largest execution site was a meadow near the village of Prolog, where at least 516 men were killed, including 50 from Dalmatia. In the primary school in Čelebić, women and children were brutally killed, with at least 373 victims recorded. In the Tuščić gaj

већ утврђена стратишта где су их ликвидирали. Сутрадан је кренуло ликвидирање похапшених Срба на стратишту у Прологу, као и над јамама Бикуша и Самогреда. На Огњену Марију, 30. јула 1941, почели су са хапшењем жена, деце и старца. Пострадала су сва српска села у околини Ливна, међу њима највише села Горњи и Доњи Рујани, Челебић, Голињево, Велики и Мали Губер. По броју побијених, највеће стратиште је ливада код села Пролог, где је убијено најмање 516 мушкараца, међу којима 50 из Далмације. У основној школи у Челебићу побијене су жене и деца – најмање њих 373, у јами Тушчића гај на Камешници 269 жена и деце заједно са Србима два села са подручја Дувна, а у јами Равни Долац на Динари 204 жена и деце. И у осталим јамама (Голубњаца на Тушници; Бикуша и Луснић на Голији; Рубића Долац код села Сухача; и динарским јамама: Развала, Јеловача, Самогреда, Провалија, Пропуната, Греда) највише су страдале жене и деца. Даље следе стратишта: ливада Трновац; Крузи и Ливно укључујући и болницу и село Застине; Бителићка греда; подручја Купреса, Бугојна и Винковаца и низ места са појединачним жртвама. Именом и презименом до данас је пописано 1.618 жртава (укључујући родове два дивљачка села). Нису пописана имена Далматинаца из Врлике страдалих у Прологу, имена некрштене деце (само у селу Голињево било их је најмање 24), али ни сва имена ливачких Срба страдалих на

pit in Kamešnica, 269 women and children were murdered alongside Serbs from two villages in the Duvno area. Additionally, in the Ravni Dolac pit on Dinara, 204 women and children lost their lives. For the other pits, such as Golubnjača in Tušnica, Bikuša and Lusnić in Golija, Rubić Dolac near the village of Suhača, and various pits on Dinara, including Razvala, Jelovača, Samogreda, Provalija, Propunata, and Greda, the majority of victims were also women and children. Further sites of massacre include the Trnovac meadow, Kruzi, and Livno, including the hospital and the village of Zastice, as well as Bitelička Greda, the regions of Kupres, Bugojno, and Vinkovci, along with numerous locations where individual victims were found. To date, a total of 1,618 victims have been recorded by name and surname, which includes the whole families of two villages in Duvno. However, the names of Dalmatian individuals from Vrlika who perished in Prolog have not been documented, nor have the names of unbaptized children (at least 24 of whom were reported in the village of Golinjevo), or all the names of Serbs from Livno who suffered in the Kupres area. The list also omits those who died or went missing outside of mass executions. In addition to the listed and unlisted victims, there are the unborn, those who died in their mothers' wombs, and families where every member was killed, leaving no one to record their names. Statistics from the census indicate

подручју Купреса. Нема на попису ни имена оних који су страдали или нестали мимо масовних погубљења. Поред побројаних и непобројаних су нерођени, они који су страдали у мајчиној утроби, али и породице у којима су сви до последњег побијени и није их имао ко пописати. Статистика пописаних указује на то да су 673 имена са списка страдалих припадала деци, од којих њих 248 није стасало ни за школу. Породице које су у највећем броју пострададе су: Пажин (161 жртва); Ерцег (126); Лалић (116); Вујановић (97); Бошковић (74); Радета (63); Ждеро (60); Црногорац (58); Цвијетић (56). Најстрадалније село је Голињево у којем су побијени сви становници (232), сви Срби. На црном списку је и село Челебић (420 страдалих) као и села Горњи и Доњи Рујани (364), док су из града Ливна убијена 142 припадника српског народа. У ливањском крају су у јаме безданице бацани живи људи, остављени да ту данима скапавају. Најдрастичнији пример је јама Равни долац на Динари, дубока готово 50 метара, у коју су 30. јула 1941. године убацили 218 житеља Горњих и Доњих Рујана, претежно жена и деце. Више од стотину бачених била су деца млађа од 14 година. Међу баченима било је и новорођенчади, па и трудница од којих се једна породила у јами.¹⁰⁴

Након ослобођења, Срби су били осуђени да живе у истој држави са својим џелатима те се о злочинима није говорило, парастоси се нису држали, а места страдања нису била обележена

that 673 names on the list of victims belonged to children, of whom 248 had not yet reached school age. The families that suffered the most significant losses include: Pažin (161 victims); Erceg (126); Lalić (116); Vujanović (97); Bošković (74); Radeta (63); Ždero (60); Crnogorac (58); and Cvijetić (56). The village that experienced the highest number of casualties was Golinjevo, where all its inhabitants (232), all of whom were Serbs, were killed. The grim record also includes the village of Čelebić (420 victims) and the villages of Gornji and Donji Rujani (364), while 142 members of the Serbian community were murdered in the town of Livno. In the Livno region, individuals were thrown into deep pits alive, left to suffer and perish over several days. The most extreme example is the Ravni Dolac pit on Dinara, which reaches a depth of nearly 50 meters. On July 30, 1941, 218 residents from Gornji and Donji Rujani, primarily women and children, were thrown into this pit. Over a hundred of those thrown in were children under the age of 14. Among the victims were also newborns, including a pregnant woman who gave birth in the pit.¹⁰⁴

Following liberation, the Serbian population found themselves compelled to coexist with their oppressors, leading to a silence surrounding the atrocities committed. Memorial services were not held, and the sites of suffering remained unmarked and unvisited. Discussions about Serbian civilian

Милица Ерцег; фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Milica Erceg, photo owned by Buda Simonović

нити обилажена. Тако се о српским цивилним жртвама шапутало само у кругу породица у којима је сећање на страшна времена грчевито чувано од заборава. Споменици, подигнути на већим стратиштима, носили су идеолошка

victims were confined to family circles, where memories of those harrowing times were fiercely protected from being forgotten. Monuments erected at major execution sites bore ideological connotations without clearly distinguishing between victims and perpetrators, with all those who suffered categorized under the broadly accepted term "victims of fascist terror." The descendants of the victims took advantage of the political circumstances to organize the exhumation of remains from most of the execution sites, followed by the reburial of the remains in the Memorial Chapel in Livno. Beneath the concrete of the Bikuša pit lie the remains of men from the village of Čelebić, while in a location known as Barjak, the bodies of women and children who were killed at the Čelebić school still rest. Not all graves in the Kupres area have been exhumed.

The victims are commemorated today as the Holy New Martyrs of Livno on July 30. There exists irrefutable testimony regarding the suffering of the Serbs from Livno in the summer of 1941, provided by those who, by divine providence, survived the atrocities. All accounts have been meticulously recorded for posterity in the book by Mr. Budo Simonović, "Ognjena Marija Livanjska," and are diligently preserved from oblivion through the dedicated efforts of the Association of *Ognjena Marija Livanjska* (*The Livno Saint Marina the Great Martyr).

обележја без јасне ознаке ко је жртва, а ко су убице и сви страдали су подвођени под општеприхваћену кованицу „жртве фашистичког терора“. Потомци жртва су искористили политичке (не) прилике и организовали ексхумацију са већине стратишта а потом и сахрану моштију у Спомен-капели у Ливну. Испод бетона јаме Бикуше остале су мошти мушкараца села Челебић, а на месту званом Барјак леже још увек тела жена и деце побијених у челебићкој школи. Нису ексхумиране ни све гробнице на подручју Купреса.

Страдали се данас прослављају као Свети новомученици ливањски, 30. јула. О страдању ливањских Срба лета 1941. године, постоји необориво сведочанство оних који су Божјом вољом злочин преживели. Сва сведочанства остала су записана за вечност у књизи господина Буда Симоновића Оињена Марија Ливањска и брижно чувана од заборава пожртвованим и преданим радом Удружења Оињена Марија Ливањска.

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА МИЛИЦЕ ЕРЦЕГ:

... Ёшо комшинице, Рвашице, Каће Огак: „Узми шо гише и бежише куд знаше... сјасавај гише зло се неко сјреме...“ Моли ме јросшо, а ја, јадна, нећу, не вјерујем јој, бој да ми ојросши, но искуйим јаћнаг ђа са Илом ојеш кући. Смео ми се мозак, не разбирам ко ми је добросвор и све ушувилу у ђаву да нијесмо никоме дужни и да немам рашиша бјежаши.

A PART OF MILICA ERCEG'S TESTIMONY:

... Here comes the neighbor, Croatian, Kata Odak: "Take that child and run wherever you can... save the child, for some evil is lurking..." She, simply, begs me, but I, a poor soul, I do not believe her, God forgive me, I go gather the lambs and return home with Ile again. My mind is in turmoil; I don't understand who my benefactor is, and I have convinced myself that we owe nothing to anyone and that there is no reason to flee.

... The fire burns in anguish. My soul is torn apart by thirst. My poor Ile is whining and crying for help. I see Nino Pašalić and I beg him: "Come on, Nino, please bring me a little bit of water for the little one, do not let your soul be burdened with sin..." He, nothing! He is acting as if he doesn't even know me.

"Where will they take us?" I ask my sister-in-law.

"To the pit in Ravni Dolac," she replies.

As she uttered those words, I blacked out, I don't know what happened. Afterwards, I had a memory of falling at that moment, of dying in a second, of being dragged dead like that by Broco Pašalić and pushed into the pit, and of poor Ile being pushed inside after me as well....

That's the whole truth, my dear, I'm telling you as if I were going to die right now. I didn't know anything...

When I regained consciousness, darkness was everywhere, and I was cold:

"Oh, I need to go home to light the fire and feed the horse." As I spoke, I bent down to rise, but something pressed in on me from all sides, making it difficult to breathe.

"Oh, poor Milutinovka, what a house and what

... Ойрла ваџра у џјескоби. Душа се дијели ог жеђи. Иле ми, кукавац, џишџи и зајомаже. Вудим Нину Пашалића и молим ља: „Дај Нине ако знаш за боџа, донеси ми маломе каџ воде, не љријеши душу...“ Он, јок! Као да ме и не џознаје.

„Куд ће нас, нево, црна?“, џишџам ја јеџврву.

„У јаму, у Равни долац, црна кукавице“, вели ми она.

Како је она џо изусџила, ја више нишџа не знам шџа је са мном било. Казивало ми џослије да сам џала онај моменаџ, да сам нама умрла, да ме онако мрџву одвеуко Броцо Пашалић и љурнуо у јаму, а за мном и несреџноџа Илу...

То џи је цијела исџина, моја душо, зборим џи ко да ћу нама умријеџи. Нишџа ја нијесам знала...

Каг сам се освисџила, вудим мрак и сџудено ми:

Црна ја, иђем кући ваџру ложиџ и коњу џоложиџ – изусџих и саџнух да се дињем, али ме нешџо џришџисло са свих сџрана и не да ми ни да дишем.

„А, црна Милуџиновка, каква кућа и какви јади, нијеси у кући но у јами – у Равном Доцу. Ево шесџи дан како си била мрџва“, збори ми из мрака однекуд Цвиџа Бошковић.

„Каква јама, црна кукавице, а ди ми је Иле?“, вриснух ја и у мраку џочех да разазнајем мрџва џијела, џришџисла ме са свих сџрана.

„Мама!“, џисну мој Иле, лежи близу мене.

„А, црна срећо, јеси ли жив?“,

„Јесам, мама, не боли ме нишџа. Дај да џе џољубим...“

housework, you are not back at home but in a pit – in Ravni Dolac. You have been dead for six days now," Cvita Bošković speaks to me from the darkness somewhere.

"What pit, poor me, and where is my Ile?" I screamed, and in the darkness, I began to discern the lifeless bodies pressing in on me from all sides.

"Mom!", my Ile squeaked, lying close to me.

"Is that you, my dear? Are you alive?"

"Yes, Mom, I am not in any pain. Let me kiss you..."

I managed to move and pull myself out a bit. I don't feel any pain, but I am exhausted and weakened. Good heavens, cries and wails are coming from every direction. Beside me lies my paternal uncle's wife, moaning, alive, with her little boy on her chest.

I somehow got closer to my Ile, severely injured, the right side of his head was severely injured, and his right eye had fallen out, hanging... He looked at me with his remaining healthy eye and reached out his little hands, unable to move, as his right leg was also broken.

I bent down. He kissed me and rested his head on my lap:

"Mom, will Dad come and get us out?" he asked in a tired voice.

"He will, my son, he will", I speak whilst crying, dear God, my heart feels as though it might burst.

"Well, let me kiss you one more time", he said even more quietly, but didn't raise his head.

I quickly bent down so that he wouldn't see my tears. Once I gathered some courage, I lifted his head slightly to kiss him, but he was lifeless!

Мрднух се некако и извукох мало. Не боли ме ништа, али претрнула и онемоћала. Мили боже, јека и лелек на сваку страну. Поред мене лежи ми стрина, јечи, жива, а мали јој на њрсима.

Примакох се некако до моја Ила, а њему кукавицу сва десна страна главе разбијена и десно му око испало, виси... Гледа ме оним здравим оком и њружа руке, не може да се макне, сломљена му и десна нога.

Сајнух се. Он ме пољуби и наслони ми се на крило: „Мама, оће ли доћи шташа да нас извади?“, њишта изнемоћим ласом.

„Оће, сине, оће“, зборим ја и њролијевам сузе, мили боже, срце оће да ми њукне.

„Е, дај да те још једном пољубим“, рече још њише, али не диже главу.

Ја се сајох нама да ми не види сузе. Кад се мало окуражих, њодиоох му мало главу да га пољубим, а он мршав!

Три сам га дана њослије држала у крилу и љубила мршвога, нијесам вјеровала ни дала да ми га макну из руку...

... Ма има бога и њошово. Нас је само некаква сила небеска сјасила и ништа грубо. Бога тео да нас сачува за укор живима и срамошћу злошвора – да се зна и њамши како је било.¹⁰⁵

Године 1943. несрећна мајка родила је сина. Дала му је име Илија. Илија је јуна 1991. године међу првима спуштен у јаму да тражи међу

For three days, I held him dead in my arms and kissed him, I couldn't believe it, and I did not allow anyone to take him away from me...

*... There is indeed a divine presence, and that's it. Only some heavenly force could save us. Good wanted to preserve us as a living reminder and warning, to never forget how it was.*¹⁰⁵

In 1943, a grieving mother gave birth to a son whom she named Ilija. In June 1991, Ilija was among the first to descend into a pit to search for the remains of his namesake brother among the children's bones. According to Vladimir Maljković, Ilija, as recounted by his mother, went directly to the corner of the pit where Ilija's mother had left her deceased child, and there he found his brother. The extent of the Ustaša crimes is further illustrated by the fact that in the mid-1960s, Ilija became the first from Livno to enlist as a soldier in the Yugoslav People's Army. Until then, there were no young men for the army.

A PART OF MARA LALIĆ'S TESTIMONY

I remember the moment they took the men vividly, yet I did not feel particularly afraid. I recognized all our neighbors taking them, and I could not understand why my mother was crying and weeping. The hardest thing for me was witnessing my mother in tears; it made me realize that something terrible and wrong was happening.

дечјим костима свог брата имењака. Како каже Владимир Маљковић, Илија је тада према казивању мајке отишао право у тај угао јаме у којем је Илета мајка мртвог оставила и тамо нашао свог брата. О размерама усташких злочина говори и податак да је Илија, средином шездесетих година прошлог века, први из Ливна стасао за војника ЈНА. До тада момака за војску било није.

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА МАРЕ ЛАЛИЋ

Кад су одвели мушке ђамџим као сад, али се нијесам некако уљашила. Видим воде их све наше комшије, ђознајем их све и никако не разумијем зашџо мајка ђлаче и кука. То ми је за сво вријеме било најџеже: кад видим мајку да ђлаче, знам да је нешџо рђаво и сџашино.

Тако и кад су кроз два дана дошли нас да шје-рају. Сви кукају и лелечу, а ја само сџрејим да се не одвојим од мајке. Тај сџрах је био јачи и од жеђи, и од ђлаги, и од бескрајној ђуџа уз Динару. Боже, колика ми се Динара џада чинила! И сада кад се џоџа сјеџим чини ми се да Динара небо џиче и да се нико никад на њен врх није усџео.

Сјећање се ђрекида близу јаме Равни долац, у оној ђеџини из које су нас изводили и бацали у јаму. Ја сам се џу ђрчевиџо ухваџила мајци за скуџи и више се ничеџа не сјећам. Ни како су нас довели до јаме, ни како су нас ђобацали – нишџа.

Освијесџила сам се... Мислим да сам ђрво уснула као да ме мајка ђриџрџала ђоњавама, а мени

Мара Лалић, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Mara Lalić, photo owned by Buda Simonović

When they arrived two days later to take us away, everyone was crying and wailing, and I was just afraid of being separated from my mother. This fear overshadowed even my thirst, hunger, and the endless journey along the Dinara. Oh, how immense the Dinara seemed to me at that time! Even now, when I recall those moments, it feels as though the Dinara touches the sky, and that no one has ever managed to reach its peak.

сїудено. Ја сам се у шоме изїлега нешїо њочела коїрљашїи и мрдашїи. Ошїријезнио ме їлас сесїре ми Љубе и снаје Сїшане:

„Види наше Маре... она жива јадница...”

Оне су ме некако избавиле исїод мрївих и извукле у крај. Раздијена їлава расјечена ноїа, зїњечена и изубијана, мрїшачки жедна, сїуден освојила, а једнако їласа не љушїам. Премрла и сїрах ми узео їлас...

Е, онда, дан њо дан, мало-њомало, навикнеш се на све. Љуба и Сїшана бринуле о мени. Све квасе бошче и некакве крїе од кошуља, бришу са њима росу са їреге шїе ми квасе усїа. Тако и себи а мени се сїшало чини да су крїе квасније шїада, да оне нијесу ни жедне као ја.

У неко доба неко нађе и једну шерїу. Извадише из нечије шїорбе. Послије сам дознала да су усїуїї ухвашїили и неко чобанче које је имало шерїу и ба-цили и њеїа у јаму. Е онда шїу шерїу њосїаве исїод сїшїјене їдје се вода слива и каїље а ми се сјаїшимо около и бројимо каїи и саїшима чекамо да се на дну шерїе наїуни їушїљај. Боже какво је шїо мучење било. Једна шерїа, каїи ријетїке, а шїолико жедних усїа...

Али, све је било љеїошїа док не њочеше црви. Миле уз сїшїјену и ѡагају одозїо њо нама. Пагају и у шерїу и їамижу кроз оно мало воде, али ко шїо їлега – їроциједиш кроз зубе, сав срећан шїо шїе заїао їушїљај...

А знаш како је, нишїи шїо ко сад може оїисашїи, нишїи у шїо вјеровашїи. И мени шїо сад све личи и изїлега као некакав сїрашан и ружан сан, нешїо

The memory fades near the Ravni Dolac pit, in that cave from which we were dragged and thrown into the abyss. I clung desperately to my mother's skirt, and after that, I remember nothing. I do not remember how we were brought to the pit, nor how we were cast into it—nothing at all.

I regained consciousness... Initially, I felt as though I had fallen asleep, wrapped in blankets by my mother, yet I was cold. It seems I began to stir and move within them. The voice of my sister Ljuba and my sister-in-law Stana sobered me up:

“Look at our Mara... that poor thing is alive...”

They somehow rescued me from beneath the dead and pulled me aside. My head was shattered, my leg was cut, and I was crushed and beaten, very thirsty, with coldness overtaking me, yet I could not utter a sound. I was terrified, and fear had stolen my voice...

Over time, day by day, you get used to everything. Ljuba and Stana took care of me. They soaked rags and some shirts, using them to wipe the dew from the natural stone beams, which they then pressed to my lips. They do the same for themselves, and I feel like the rags are wetter at that moment, as if they were not as thirsty as I was.

At some point, someone found a pot that had been in someone's bag. Later, I learned that they had also captured a shepherd boy who had the pot and had thrown him into a pit as well. They then placed the pot beneath a rock where water dripped and pooled, while we gathered around, counting the drops and waiting

Јања Лалић, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Janja Lalić, photo owned by Buda Simonović

ишло се некоем другоме догодило, или је то ипак зашло
ишло бих хтејла да све заборавим.

Но, од судбине се не може побегнути. Ниш ко зна
ишта ја може снаћи, ниш шта може издржати...¹⁰⁶

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА ЈАЊЕ ЛАЛИЋ

Видело се, браћо, да ће бити зло. Повело мушкиће,
зборе да ће и у Србију. Јес ђавла, знаде свако да Србије
неће ни илегаћи. Ја пошла сестри Дари и велим јој:
ено ти кућа, ено ти све, нас ће покласти. Она једна

for hours for the pot to fill with a sip of water. Oh, what
a torment that was! Just one pot, a few drops, and so
many thirsty mouths...

Everything was good until the worms began to ap-
pear. They crawled up the rock and fell on us from above.
Some even dropped into the pot, wriggling through the
little water it contained, but who pays attention to that?
You strain through your teeth, feeling fortunate to have
caught a sip...

You know how it is; no one can describe it now, nor
can they truly believe it. Even to me, it all resembles
a terrifying and unpleasant dream, something that
happened to someone else, or perhaps it feels that way
because I wish to forget everything.

But there is no escaping fate. No one knows what
may befall them, nor what they may be able to endure...¹⁰⁶

A PART OF JANJA LALIĆ'S TESTIMONY

It was evident, my dear, that evil was on the horizon.
They took the young men, claiming they would head to
Serbia. Definitely not, everyone knew that they would
not even set eyes on Serbia. I went to my sister Dara
and told her: Look, take the house, take everything
there, we are going to get slaughtered. The poor thing
just cries, and tells me they threaten even her despite
having married a Šokac (*Šokci are considered to be a
native population of Slavonia and Syrmia in Croatia.
The Croatian Bureau of Statistics does not record
the Šokci as a separate ethnicity.)

само њлаче, љрише каже и њој, џабе шшо је узела Шокџа.

Враштим се ја јадна и чемерна кући. Ешо усташе: ајде, каже, сљремај се, иђемо.

„Ма, ди иђемо, на зли љуш“, збори им маши.

„Ма, црна ђавла у Србију, иђемо у јаму, ви ћеће нас љобиши“, не љољушша маши, баш ки да јој је неко казао шша ће биш.

Џаба љрича. Покуји нас, сво село ће љог се срљско уво зашћекло и љошрља у куће. Нас у кућу Филија Пашалића. Држало нас љу док је све искушало и љоисало.

Е, онда нас љошљераше љуш љланине, баш како је моја маши рекла. Видимо сви да су нас наумили у Равни долац. Знамо сви за јаму. Безданком је звали. Нисмо јој смили љрић. Баџимо камен, а оно орља, орља, ми одошмо од ње, а оно још у њој орља као да нема дна. Ешо, ми јој дно нађосмо...

Воде фамилију љо фамилију. Ђушкају живе. Не ударају и не убијају, ван ако се неко не да убациш. Причало љослим како једну малу, унуку Мићуле нашећа Лалића, није дало убациши. Триљуш је баџало и сљално се враћало. Некакав вишар, некаква сила божја дизала дише и враћала ља. Причало се како је некакав од оњи крвника зборио да је ошаве. И он се уљлашио: не да Бој да дише умре.

Џаба било. Друји љошћени из љушке ше дише уби и онда ља мршво баџи.

Кад мене доведе нађ јаму, ја се љочела крсљиши:

„Ма, зар љи се мили крсљиши, јебо ше крсљ“, вели ми један Кечо, боже убрани, а мој комшија Миле

I return home, poor and miserable. There's an Ustasha showing up: Come on, he says, get ready, let's go.

“Well, where are we going, on what evil path?“, mother tells them.

“We are for sure not going to Serbia, we're going to the pit, you'll kill us.“ The mother wouldn't relent, as if someone exactly told her what would happen.

The talk is useless. They gathered us, the entire village, wherever they could find a Serbian ear, and confined us in houses. We were taken to the house of Filip Pašalić, where we remained until everyone was summoned and listed.

Then we were chased up the mountain, just as my mother had said. It is clear to all of us that they intended to take us to Ravni Dolac. We are all aware of the pit, referred to as the Abyss-pit. We dared not approach it. When you throw a stone in, it echoes endlessly; even when you walk away from it, it continues to resonate as if it had no bottom. But, we discovered its depth...

They take family by family. They push people alive. There is no physical assault or killing, unless someone resists. I heard a story that a small child, the granddaughter of Mićula Lalić, couldn't be thrown in. She was thrown three times and kept coming back. Some kind of wind or divine force seemed to lift the child and bring her back. It was said that even one of the perpetrators had urged them to let her go. He became frightened, God did not allow that this child may be killed.

It was useless. Another pulled out a rifle and killed the child, and then threw her inside.

Бурквић ме рину у јаму. Тужила сам ја послим, ошпиши је и он...

Мили боже, ја свисна, лејшим, оне аљине, да простиши, вишљају око мене – баш ки падобран. А јама, бој је клео кад је наку и сивори – баш ко каца. Гори уска, голи широка, нако, има она ждрла и ћошкове.

Кад преснућ голи, несигаде ми свиша, али нисам задуго била у несвисти. Ошпризнили ме болови.

Боли ноја... Боли раме, кости шкрјућу, нешто сломљено, али ошпиши животи и младоси, не дам да ме лешеви зашпијају...

Ајме, јавк се до боја чује. Дозивање, зајомајање, нико ником јомоћ не море, свак се својом муком забавио.

Дрући или шрећи дан чујем Бошка и Милу, живи и они, ране моје, освистишили се и зову ме: дај воде, дај крува...

Ма, ошкуд воде и ошкуд крува кад смо у јами, жалосији моја.

Они несрећници, не вирују – дај, ја дај, имаш, а не даш... Помријеше ми и жедни и ладни.¹⁰⁷

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА ГОСПАВЕ БОШКОВИЋ

... Познам једној из Лишћана, Лозу Римца, комшија ми шамо у роду био. А ја к њему:

„Јозо, животиша ши швоја, шша је шамо са мојима у Лишћанима?“

„Бижи, бижи шамо од мене...“ вели ми он и јурну ме кундаком у јрси... Ошолен ме после, нако у несвисти вукли за ноје и ко зна како до јаме.

Госпава Бошковић, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Gospava Bošković, photo owned by Buda Simonović

When I was brought to the edge of the pit, I began to put a sign of the cross on myself by my hand:

“How can you feel like praying, to hell with you and the cross“, a guy named Kečo tells me, God forbid, and my neighbor Mile Ćurkvić threw me into a pit. I sued him afterwards, he left too...

Dear God, I am conscious, I am flying, those dresses swirling around me, just like a parachute. And the pit, God cursed when He created such a thing, just like a

Жив је шај и данас, срећнем ја њеџа, њиша се он са мном ки да нишџа није било. А ја шџа љу, шуџим. Видим њима длака са љаве није фалила и џаба било шџо смо казивали ко нас је љоклао.

А ја сам џи... била у друћом сџању. Било ми живо диџе кад ме баџило у јаму и доли љослим кад сам се освисџила чула сам да је живо. И како љод сам ја мршала и љроџагала џако се и оно мање чуло... рогила о Свеџом Аранђелу... разбоље се, а у Ливну усџаше биле и ја је не смџла носиџ у болницу... умрије из цџла здравља.¹⁰⁸

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА СТАНЕ ЦРНОГОРАЦ

Зараџи се. Узмуџише се људи, љоџубише љријаџеџи. Са сџрахом се и замрче и освџе. Оџњена Марија нам наоџако освану. Од ране зоре крену да и нас куџи љо куџама. Веле не боџше се, људи су вам одведени у Србију, мораџе и ви за њима.

Доџнаше нас до некакве љећине. Накрџаше нас унуџра, дисаџи се не може – велико је деџесџа и више душа, жедних, љресџрављених и љреварених. Онда љоче љрозивка и одвоџење љруџе љо љруџе – све љо фамилијама. Не дам да ме они баџе неџо се залеџим и сама скочим... џиџела као вреће љадају уџлавном на средину досџа широке јаке. Нека осџају неџомична, нека се коџрџају низ љомилу, цвилеџи и дозивајуџи у љомоћ некоџа. Пресџравих се: живу ће ме заџр-џаџи џиџела... чуџем само ударе нових жрџшава које љадају и лелек још живих, љомиџешан са очајничким

barrel. Narrow at the top, wide at the bottom, it has those nooks and corners.

When I hit the ground, the world disappeared, but I wasn't unconscious for long. The pain sobered me up..

Pain in my leg... My shoulder aches, my bones creak, something is broken, yet this life as it is and youth are still fighting; I refuse to let the dead bodies bury me...

The cries reach up to the heavens. Calling, asking for help, yet no one can help anyone; everyone is dealing with their own suffering.

On the second or third day, I hear Boško and Mila; they are alive too, my dear ones. They have regained consciousness and are calling out to me, asking for water and bread....

As if I had water and bread in a pit.

They don't believe - give us, give us, you have something, why won't you give us... They died of thirst and hunger..¹⁰⁷

A PART OF GOSPAVA BOŠKOVIĆ'S TESTIMONY

... I know a man from Lištani, Lozo Rimac, who was my neighbor back at home. I went to him:

“Jozo, please tell me, what happened to my family in Lištani?”

„Move, get away from me...” he said to me and pushed me in the chest with the gunstock... From there, while I was unconscious, they dragged me by my legs and who knows how to the pit.

He is still alive today; I encounter him, and he greets me as if nothing ever happened. As for me, I

Стана Црногорац, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Stana Crnogorac, photo owned by Buda Simonović

вришћанњем оних који падају. Кад несћѧ жрћѧва,
почеше камење да бацају на нас... онда зајруваше
и бомбе.

... У шѧј ѧлемѧј їробници родих мрћѧво женско
дијѧше – Бој ѧ имаде на уму да се не ѧаши и не ска-
ѧава као ми.¹⁰⁹

remain silent. I notice that they haven't lost a hair on their heads, and it was in vain that we talked about who killed the people.

And, to tekk you, I was...pregnant. My baby was alive when they threw me into the pit, and when I regained consciousness, I heard that the child was still alive. As I deteriorated, the child seemed to fade as well... I gave birth on the Feast of the Archangel Michael... she fell ill, and since the Ustashas were in Livno, I couldn't take her to the hospital... She died despite being healthy.¹⁰⁸

A PART OF STANA CRNOGORAC'S TESTIMONY

War broke out. People became agitated, and friends were lost. With fear, night fell and day began anew. The feast of Saint Marina the Great Martyr brought the bad things. From the early dawn, they started to gather us from our homes. They said, "Do not be afraid; your people have been taken to Serbia, and you must follow them."

They brought us to a cave. We were crammed inside, unable to breathe—there were over two hundred souls, thirsty, terrified, and deceived. Then the calling began, and groups were taken away one by one, organized by families. I refused to let them push me, so I rushed forward and jumped... bodies fell like sacks, mostly landing in the center of a rather wide pit. Some bodies remain motionless, some scramble through the crowd, crying and calling for help. I was terrified: I would be buried

Сава Козамара, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Sava Kozomara, photo owned by Buda Simonović

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА САВЕ КОЗОМАРЕ

Гони нас уз Динару... Уїљешу носим у нарамку, а гру-
іо ми йод йасом – била... носећа... Тражим Уїљешу,
йрєврћем мрћав народ... не нађох ни Уїљешу ниїи
икої свої... видиш само неко умире и мислиш: блаїо
њему, он се сїаси.

alive under these bodies... I can only hear the thuds of
new victims falling and the wails of those still alive,
mingled with the desperate screams of those falling.
When there are no more victims, they began to throw
stones at us... Then the bombs started to explode..

... In that vast tomb, I gave birth to a stillborn
female child – God intended for her to avoid suffering
and decay, unlike us.¹⁰⁹

A PART OF SAVA KOZOMARA'S TESTIMONY

We are being driven towards the Dinara Mountains... I
carry Uglješa in a bundle, while the other is under my
arm – I was... pregnant... I search for Uglješa, turning
over the lifeless bodies... I find neither Uglješa nor an-
yone I know... You see someone dying and think: lucky
one, for he has found peace..

... I tied myself down... day by day, life began to
return... I gave birth to two children, a boy and a girl...
the girl passed away quickly... within six months, and
then my son also died... I didn't even have the chance
to baptize him..¹¹⁰

A PART OF LJUBA LALIĆ'S TESTIMONY

The war has begun... All you can feel is some anxiety
and anticipation....

I jump onto a rock and from there straight into
the pit... It is best to jump on your own, because you
fall straight to the bottom, while those who are pushed

... Ја сам се сама везала... дан ђо дан живої се
џоче враћаїи... родих двоје. Мушко и женско... оно
женско брзо умрије... за ђо ђодине, ђа ми и син ум-
рије... нијесам сїиїла ни да ђа крсїим.¹¹⁰

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА ЉУБЕ ЛАЛИЋ

Изби раї... Све некаква зебња и ишчекивање...
Скочим на један камен и оданге ђраво у јаму...
Најбоље ко скочи сам, леїи ђраво у дно, а коїа они
їурну удара околo и годaje ђа зиг зигу, доље ђа ђо-
знаїи не можемо сем ђо аїинама... Било нас достїа
живих. Највише дице несреїе ђа ђослим доїукоше
и ђомрије од жеїи, од їлаги, од болешїина и рана...¹¹¹

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА ЦВИТЕ БОШКОВИЋ

Најсїарија меїу ђреживелима.

... Поїледам, а оно се Милки¹¹² из разбијене їлаве
слива крв. Тако сву ної. Она ми јечи на крилу, кука,
боде је и вријеїа коса... сину рана на слеїоочници, рано
моја, мозак јої видим... а ја їрешна кад виїїої заучиниї:
„Јої, јадна шїо ми мрїва ниси!“

Еїо, оїријешїи се... Милка ми еїо ђоживље.

А баш у їаї час јави се и моја Даница. Жива и
она. Ја не знала да је у јами. Уїуїиїла је шїо јуїро са
несреїним Рисїом и Убавком да биже у Далмацију
моме роду, а оно иї ђоваїало и доїурило у јаму.

... За шїри месеца нисам ниїда засїала. Ниїї
шїо чврсїо ђојесїи. Само шїа ђоїиї...¹¹³

Љуба Лалић, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Ljuba Lalić, photo owned by Buda Simonović

collide with the walls, and down there we can only rec-
ognize them by their rags... There were many of us still
alive. Most notably, many children who later succumbed
to thirst, hunger, illness, and wounds...¹¹¹

Цвита Бошковић, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Cvita Bošković, photo owned by Buda Simonović

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА ДАНИЦЕ БОШКОВИЋ

... Мајка нам вели да идемо право у Раздоље и одашле Нева, Ристо и ја да идемо у Далмацију, ујчевини у Бишелић, а Ћуба и Црна¹¹⁴ да оштану код оваца. Да се, каже, расшуримо да бар неко оштане жив... Први и једини људи не послушах мајку.

Одједном, оздо од Равног доца доприје лелек и вриска... Крвници окружили са сваке стране,

A PART OF CVITA BOŠKOVIĆ'S TESTIMONY

The oldest among the survivors.

... I look, and blood is flowing from Milka's shattered head.¹¹² Throughout the night, she cries on my lap, lamenting, the hair on the wound stings and hurts.... I could see the wound on her temple, my poor girl, I can see her brain... and I, sinfully, when I saw it, said:

"Oh, poor thing, why aren't you dead already!"

There, I have sinned... my Milka survived.

At that moment, Danica also appeared. She was alive as well. I didn't know she was in the pit. That morning, I sent her with the unfortunate Risto and Ubavka to flee to Dalmatia to my family, but they were captured and thrown into the pit.

... I haven't slept in three months. I haven't eaten anything solid. I just had something to drink....¹¹³

A PART OF DANICA BOŠKOVIĆ'S TESTIMONY

... Mother told us to go straight to Razdolje and from there, Neva, Risto, and I to go to Dalmatia, to my uncle's region, and Ćuba and Crna¹¹⁴ to stay with the sheep. Let's disperse, she said, so that at least someone stays alive... For the first and only time, I disobeyed my mother.

Suddenly, from below Ravni Dolac, screams and weeping erupted... The executioners surrounded the place from all sides, not letting anyone close. Without asking, I rushed forward. Mile Perić... amidst laughter, said to me...:

Даница Бошковић, фотографија у приватном власништву
Буде Симоновића

Danica Bošković, photo owned by Buda Simonović

не дају прићи. Не питам, јурнух да прођем.
Миле Перић... онако кроз смијех ми вели:

„Де се ти удај за мене па нећеш у безданицу...”

„... Сама ћу“, вриснух и истргох му се из
руку...

... Ристо и јадна Стана и Убавка били су од-
мах мртви... Јадикuje мајка што је не послушах,
што не одох у Далмацију да јој барем ја и Ристо
останемо живи.

... Спустише коноп и четврти пут и зову мене
по имену – Сава и они дечкићи јадни казали ко

“Why don't you marry me so you don't end up in
the abyss-pit?...“

“... I will do it myself“, I screamed and wriggled
out of his grasp...

... Risto and poor Stana and Ubavka were dead
immediately... Mother laments that I didn't listen to her
and go to Dalmatia so that at least Risto and I could
stay alive..

... They lowered the rope for the fourth time and
called me by name – Sava, and those poor boys said who
was still alive. Mother put her hand over my mouth, not
letting me answer and make an utterance..

... When Nino Odak called us, we barely waited –
we responded to him... it didn't matter to us who was
up there, the villain or the benefactor – as long as our
suffering was going to be cut short.¹¹⁵

A PART OF MILKA BOŠKOVIĆ'S TESTIMONY

... He sent me after them, but they brought me back from
above, under Vodeni dolac. I was happy just not to be
separated from my mother.

As soon as I arrived home, Mićo Šibenik and one of
his relatives arrived at the door... They were speaking
to my mother, saying, "You are going to Serbia; you
don't need to bring anything, everything is arranged,
everything is waiting for you there." I was confused,
clinging to my mother's skirt and hiding behind her. I
was thirsty but too afraid to ask for water. Other chil-
dren were also thirsty, and they were quietly crying and

је још жив. Мајка ми тури руку на уста, не да да се озовем и јавим.

... *Кад нам се јавио Нине Огак једва смо и дочекали – огазвасмо му се... било нам је свеједно ко је ѿре, злошвор или доброшвор – само да нам се муке ѿпрекраше.*¹¹⁵

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА МИЛКЕ БОШКОВИЋ

... *Посла и мене за њима, али ме они враише озоѿо исиод Воденоѿ доца. Ја једва и дочекала само да се не одвајам од мајке.*

Тек што сам дошла кући ето га на врата Мићо Шибеник и један му рођак... Зборе мајци: идете у Србију, ништа не треба да носите, све је уређено, све вас амо чека... Не разумијем ништа, држим се мајци за скут и кријем око ње. Жедна а не смијем искати воде... жедна и друга дјеца, тихо плачу и моле воде... До воденог доца и некако. Ту била вода, нека корита за стоку, и ми дјеца полетјесмо да пијемо, а они загаламише и почеше да пуцају преко нас – не дадоше нам ни да приђемо.

... Кад нас догнаше до једне пећине, зову је Сајдина пећина...

Збори стрина Марица: „Сад ће нас овдинак бомбама побити...”

Тоѿ часа ја сам ѿишисла очи рукама и склуйчала се мајци ѿод ѿазуво. Ниѿи знам ко нас је извео из ѿећине, ни како сам дошла до јаме, ни ко ме бацио...

Милка Бошковић, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића

Milka Bošković, photo owned by Buda Simonović

pleading for water. We managed to reach Vodeni dolac. There was some water which was meant for livestock, and we rushed to drink. However, they shouted at us and began firing over our heads, preventing us from getting close..

... *When they brought us to a cave, they called it Sajda's cave...*

Божана Лалић, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића

Božana Lalić, photo owned by Buda Simonović

*Причали ми ђослије да је ђрошло ђеѡѡ-ѡесѡѡ дана
док сам се освијестѡила и ђочела зваѡѡи мајку. Сви
мислили да сам мрѡѡва кад су видјели какву ђргну*

Aunt Marica said: "Now they're going to kill us with bombs here..."

At that moment, I pressed my eyes with my hands and curled up under my mother's armpit. I don't know who led us out of the cave, or how I got to the pit, or who threw me... They told me later that it was five or six days before I regained consciousness and started calling my mother. Everyone thought I was dead when they saw the terrible wound on my head. Even then, no one hoped I could survive....

... Only when Nino Odak reached out to us, I wasn't afraid... We all somehow trusted him. Maybe because someone remembered that even his father, Jozo, wasn't among those who chased us and threw us into the pit.¹¹⁶

A PART OF BOŽANA LALIĆ'S TESTIMONY

... I heard later that some of them wanted to kill us with bombs in the cave, but others didn't: who would collect the pieces and drag the dead bodies into the pit?

... We were also called out. Mother carries poor Dosta on her shoulder; she was not even six months old, and takes Zorka by the hand. My brother, Bogoljub, my sister Janja, and I are in front of her... and they are not strangers, but all of our villagers, our neighbors - they killed us and threw us into the pit.

... Then they tied up my Bogoljub too... if he had stayed, he might have survived. He was healthy, all day long, he and Živko and some others tried to climb the rock and get out without ropes... They returned Bogoljub

рану имам на љави. Није се ни послије нико надао да моју преићећи...

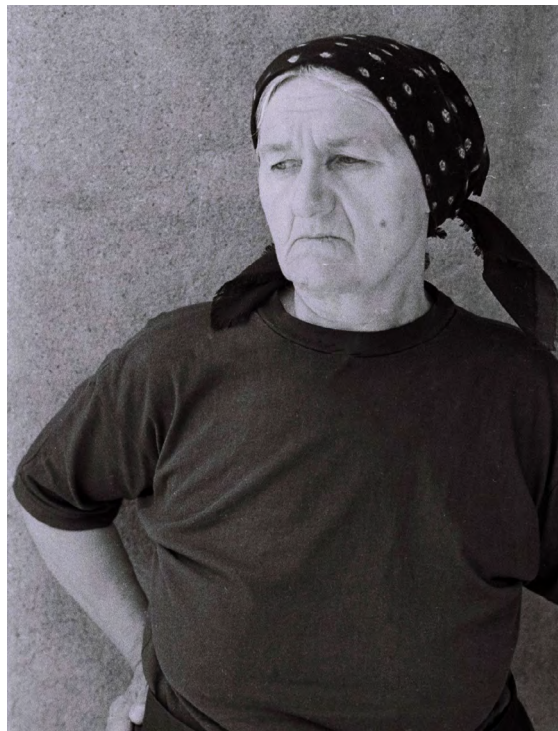
... Тек кад се јавио Нино Одак није ме било сћрах... Сви смо му некако повјеровали. Можда и заишо шћо се неко сјеићио да му ни оићац Јозо није био међу онима који су нас ићонили и бацали у јаму.¹¹⁶

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА БОЖАНЕ ЛАЛИЋ

... Чула сам послим да су једни ћели бомбама да нас побију ићу у ићећини, али друи не дали: ко ће куйићи комаде и вући мрћве лешине у јаму.

... Прозваше и нас. Мајка носи несрећну Досћу на нарамку, није јој ни по ићодине било, а Зорку води за руку. Браи ми, црни Боћољуб, сесћра Јања и ја ићред њом... и нису ићући но све наши сељаци, ком-ићије – они нас побише и побацаше у јаму.

... Свезаше онда и моћа Боћољуба... да осћа можда би ми преићекао. Био здрав, по цео дан он и Живко и још неки покушавали да се веру уз сћину и изађу без коноића... Враићише ми Боћољуба и Живка поново у јаму иа за њима и Саву... засуше камењем, великим ићредама иће побише све ко се добро није склонио у крај... Најпослим бомбе! Мили боже, разносе месо, оглићу ићаве, руке, ноће... Мене поћоги у десну ноћу... Вриићим, нема никоћа да помоиће. Ја онда сама, скини мараму са ићаве и некако замоићај. Гелер ми је и данас ићу и са њим ћу ево и у ићроб.¹¹⁷

Даница Лалић, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
Danica Lalić, photo owned by Buda Simonović

and Živko into the pit, and after them, Sava also... Then they threw stones, large beams, and killed everyone who didn't take shelter in the area... In the end, bombs! Dear God, they're tearing flesh apart, they're tearing off heads, arms, legs... It hit me in the right leg... I'm screaming, there's no one to help. I then took the scarf off my head and wrapped it up somehow. The shrapnel is still with me today, and I will take it with me to the grave.¹¹⁷

ДЕО СВЕДОЧАНСТВА ДАНИЦЕ ЛАЛИЋ

Једино је супруг Јанко Стојић знао шта је преживела. Другима није говорила о својој патњи. Остало је само неколико записаних реченица:

Прије него што смо дошли на ред нас осморо Лалића, мајка, баба, и нас шесторо дјеце, ђед ошвор јаме је сјила Боја Лалић. Боја је сама бацила своје дијете у јаму, а онда се њевишћу ухватила за ноге једног од усташа – да и њега повуче у јаму. Али, ђуњи ђрекидоше њену намјеру и она се у самршном ђру сјрмоћлави у ђонор... Кад се и ја нађох на дну јаме ђоћедам ђоре кад одозго ђага – моја мајка! Ја бјеж ђод бабину ђрећачу...

... Од нас осморо само сам ја ђреживјела...¹¹⁸

Сви преживели имају и даље неизбрисиво сећање на оне којима су крвници обећали спас, силовали, убили и поново бацили у јаму. Била су то два дечака из Лалића и Сава Вулић.

Зову има ли ко жив. Ми се више не јављамо... Вичу: Сјавајше, сјавајше...¹¹⁹

То је још више утицало да буду подозриви када су добили нове позиве да их извуку. Стрепња да ће и њих убити била је јака и основана:

Тако би, ђо ђрилици, некако и било да се ђу није задесио један жангар, Винко ђа звало, шокац ама чоек... он зајео ђушкју и зађријешћио да ће он судићи ако икоме од нас глака са ђлаве фали. А чули смо да је један шражио да њега сјусћие у јаму да нас ђошћуе и ђокоље...¹²⁰

A PART OF DANICA LALIĆ'S TESTIMONY

Only her husband, Janko Stojić, knew what she had gone through. She did not tell others about her suffering. Only a few written sentences remain:

Before it was our turn, the eight of us, the Lalićs — mother, grandmother, and six children — arrived at the edge of the pit. At that moment, Boja Lalić reached the site alone. She threw her child into the pit and then desperately clutched the legs of one of the Ustashas, attempting to pull him down with her. However, gunfire interrupted her intentions, and in her final moments, she plunged into the abyss. When I found myself at the bottom of the pit, I looked up and saw my mother falling from above. I ran to hide beneath my grandmother's apron...

... Out of the eight of us, only I survived...¹¹⁸

All survivors still have an indelible memory of those to whom the evildoers promised salvation, only to rape, murder, and throw them back into the pit. They were two boys from the Lalić family and Sava Vulić.

They call to see if anyone is alive. We don't answer anymore... They shout: Sleep, sleep...¹¹⁹

This made them even more suspicious when they received new calls to get them out. The fear that they would be killed too was strong and justified:

That's how it would have been, in all likelihood, if a gendarme hadn't happened to be there, Vinko was his name, Šokac, a good man... he grabbed his rifle and threatened that he would be the judge if anything happened to

Надгробни споменик
A gravestone

НИ СВЕДОЧАНСТВА НИ СЛИКЕ

МАРА БОШКОВИЋ (1917-1953)

Пола века након злочина, јуна 1991. године, кости су из јаме Равни долац извађене и похрањене у новоизграђену крипту покрај Цркве Успенија Пресвете Богородице у Ливну. Од 218 бачених душа, из јаме, дубоке 46 метара, извађено је тринаест живих жена и један мушкарац. Ливањски новомученици ни тамо нису нашли мир. Крипта је 1992. године минирањем оштећена. Лични предмети који су нађени у јами и изложени били

any of us. And we heard that one of them asked to be lowered into a pit to slaughter and finish us....¹²⁰

NO TESTIMONY, NO PICTURE

MARA BOŠKOVIĆ (1917-1953)

Half a century after the crime in June 1991, the remains were exhumed from the Ravni Dolac pit and reinterred in a newly constructed crypt next to the Church of the Assumption of the Blessed Theotokos in Livno. Out of the 218 souls cast into the pit, which is 46 meters deep, thirteen living women and one man were recovered. The New Martyrs of Livno did not find peace even there, as the crypt was damaged by an explosion in 1992. Personal belongings discovered in the pit and exhibited were stolen, and miners used the skulls as makeshift soccer balls. Condemnations of crimes are invariably accompanied by efforts to erase the existence of a particular nation. In the aftermath of war, survivors within families have fiercely preserved the memory of their suffering against the oblivion propagated by the perpetrators and their accomplices, who often occupied significant positions in post-war institutions. Caution and distrust have persisted, and these sentiments are not unfounded, as the Serbs have been convinced by the atrocities committed by the Ustashes successors towards the end of the long and crime-laden twentieth century.

In the Livno region, during the mid-19th century, there were approximately 10,000 Serbs. The

Посмртни остаци жртава из Ливна и околине, фотографија у приватном власништву Буда Симоновића
Remains of victims from Livno and the surrounding area, photo owned by Buda Simonović

су покрадени, а лобање су минерима служиле као лопта за партију фудбала. Порицања злочина иду увек уз затирање трагова постојања једног народа. У поратно време преживели су унутар породица грчевито чували сећање на страдање од заборав који је пропагиран од стране злочинаца и њихових помагача који су у послератним институцијама неретко заузимали и нека изузетно важна места. Опрез и неповерење нису јењавали, а

1931 census counted only 5,693 Serbs in Livno and the villages around Livanjsko Polje out of a total of 22,772 inhabitants, representing about 25%. Sixty years later, in the 1991 census, that percentage fell below 10%. Of the total population of the Livno municipality, which stood at 39,516, only 3,780 were identified as Serbs. Today, Livno Field is nearly deserted in terms of its Serbian population, which can now be measured in mere per mille.¹²¹

На дну јаме, фотографија у приватном власништву Буде Симоновића
At the bottom of the pit, photo owned by Buda Simonović

да нису били безразложни Србе су уверили злочини усташких настављача почињени пред сам крај дугог и злочинима бременитог двадесетог века.

У ливањском крају је, средином 19. века, било око 10.000 Срба. Пописом из 1931. године побројано је у Ливну и селима око Ливањског поља свега 5.693 припадника српског народа од укупно 22.772 становника, односно неких 25%. Након шездесет година, на попису рађеном 1991. године, тај проценат је пао испод 10%, па је од укупног броја становника ливањске општине (који је износио 39.516) било свега 3.780 Срба. Данас је Ливањско поље готово пусто када говоримо о Србима који се процентуално могу мерити у промилима.¹²¹

Од Другог светског рата реч „јама“ не означава првенствено географски појам нити природни феномен. Она означава до тада незапамћене страхоте и патње обичног човека и опомиње да заборав не сме избрисати сећање на страдање недужних Срба у херцеговачким, личким, велебитским и ливањским јамама, у којима се њихов тобожњи „пут у Србију“ завршавао свирепом смрћу.

Јасну намеру да се овакви злочини организују и спроведу у дело, осим у запаљивим говорима и пропаганди, видимо на основу информација да је предратна илегална усташка организација вршила попис и одређивала капацитет појединих крашких јама у Хрватској и Херцеговини и пут до истих означила њима препознатљивим путоказима.¹²²

Ливно 1943, збег деце у пећини изнад Ливна, Архив Југословенске кинотеке, Легат Жоржа Скригина

Livno 1943. Children refuge in the cave above Livno, Archives of the Yugoslav Film Archive, The Legacy of Žorž Skrigin

Since the Second World War, the term "pit" has transcended its geographical and natural connotations. It now symbolizes the unprecedented horrors and suffering endured by ordinary individuals,

И сама себе осећо сам кривим,
 Што остављам у бездну те мртваце,
 Јер зрак је овај жив... а ја не живим...
 И чеках да ме опет натраг баце.
 Ал рана живим болом: жив си! рече,
 Сабрах се. Влага! С њом се спушта вече.¹²³

У пећини изнад Ливна, ратне 1943. године, Жорж Скригин је усликао Ивана Горана Ковачића који је тих дана завршавао своју поему „Јама“.¹²⁴

Званичне статистике говоре да су жене пред сам крај рата чиниле нешто преко 12% од укупних снага Народноослободилачке војске. У партизанским јединицама, које су 1945. године бројале 800.000 ратника, било је око 100.000 партизанки од којих је свака четврта погинула.¹²⁵ Равногорке су, пак, у ово доба заробљаване и неретко ликвидиране. О суровостима према женама симпатизеркама и припадницама НОП-а говори нам једна критика Млавско-смедеревске групе корпуса од 18. маја 1944. године команданту Смедеревског корпуса да његове четничке тројке малтретирају сељанке.¹²⁶ Женске секције равногорске организације нестају са сломом ЈВуО у Србији, после непуних годину дана постојања. Партизани оснивају одбор женске организације суочавајући се сада у ратним временима са истим изазовима који су се традиционално испреčавали женама и у мирнодопском периоду, овог пута само у вишеструко отежаним околностима

serving as a reminder that the memory of the innocent Serbs' suffering in the pits of Herzegovina, Lika, Velebit, and Livno must not be erased by forgetfulness. In these locations, their so-called "way to Serbia" culminated in brutal death.

The clear intention to organize and execute such crimes, beyond incendiary speeches and propaganda, is evident from information indicating that the pre-war illegal Ustashes organization conducted surveys and assessed the capacity of various karst pits in Croatia and Herzegovina, marking the routes to these locations with recognizable signposts.¹²²

*For I could not relieve myself of guilt
 Were I to leave my dead in that dark hole.
 The air's alive — but do I also live?
 I half expected they would clutch me to them —
 But then my mortal wounds, „You live!“ declared.
 Be brave! Day's done — the evening damp is here!*¹²³

In the cave above Livno, during the war in 1943, Žorž Skrigin captured an image of Ivan Goran Kovačić, who was in the process of completing his poem "Pit" during that time.¹²⁴

Official statistics indicate that women constituted slightly over 12% of the total forces in the National Liberation Army just before the end of the war. In the partisan units, which numbered 800,000 fighters in 1945, there were approximately 100,000 female partisans, with one in every four

Поред огњишта, Архив Југословенске кинотеке
Легат Жоржа Скригина

By the fireplace, Archives of the Yugoslav Film Archive, The Legacy of
Zorž Skrigin

светског, али и грађанског рата.¹²⁷ Ти изазови се нису у много чему по садржају и суштини разликовали од у српском друштву укореењог и распрострањеног традиционалног поимања мушко-женских односа, што се одражавало на изузетно скупен правни положај жене.¹²⁸ Тим изазовима се нисмо драстично одмакли и одупрли ни данас. Истраживања женске улоге кроз

losing their lives.¹²⁵ During this period, the Ravna Gora women were often captured and frequently executed. A critique by the Mlava-Smederevo group on May 18, 1944, addressed to the commander of the Smederevo Corps, highlights the brutal treatment of women who were sympathizers and members of the National Liberation Movement, and also indicates that his Chetnik units were harassing local female villagers.¹²⁶ The women's sections of the Ravna Gora organization disappeared following the collapse of the Yugoslav Army in the Homeland (*JvuO), after less than a year of existence. The partisans established a women's organization, now facing the same challenges that traditionally confronted women during peacetime, but this time under the significantly more difficult circumstances of both a global and civil war.¹²⁷ The challenges faced did not significantly differ in content and essence from the deeply rooted and widespread traditional understanding of male-female relationships within Serbian society, which was reflected in the exceedingly constrained legal status of women.¹²⁸ We have not significantly distanced ourselves from these challenges, nor have we resisted them even today. The exploration of women's roles throughout history, particularly during the Second World War, remains disproportionately underrepresented relative to the significance and weight of those roles. Whether they served as resistance fighters, nurses, or as survivors known as "jamarice" (a term used by

историју, не само кроз историју Другог светског рата, и даље су несразмерна тежини и важности те улоге. Било да су се налазиле у улогама илегалки, боркиња, болничарки или јамарица (како су себе називале преживеле жене бацане у јаму Равни Долац на Динари), свака на свој начин је представљала претњу традиционалној подели родних улога. Свака хероина борила се против окупатора, колаборациониста, усташа. Оно што је свим тим женама заједничко јесте да су учешћем у рату помериле границе и промениле свест о значају жене у друштву. Са друге стране, нека новија истраживања родне (не)равноправности нам недвосмислено показују како су херојима, поред свега, и даље намењене важне позиције и улоге и у мирнодопским временима, некада само због тога што су рођени као хероји а не као хероине.

Херојство жена не траје само у ратним временима и не завршава се потписивањем мировних споразума. Херојство жена јесте једна, врло вероватно и једина константа у читавој историји. Чак и у мирнодопским раздобљима, борбе и победе жена су свакодневне. Као див-јунаци међу женама, свакако, предњаче мајке јер су, у свим столећима и на свим поднебљима, њихове жртве највеће, а јунаштво и храброст у њиховим делима постају немерљиве категорије.

women thrown into the Ravni Dolac pit on Dinara who survived), each contributed in their way to the challenging of the traditional division of gender roles. Every heroine fought against the occupiers, collaborators, and Ustashas. What unites all these women is their participation in the war, which has shifted boundaries and transformed societal perceptions of the role of women. Conversely, recent studies on gender (in)equality indicate that, despite everything, heroes continue to be assigned significant positions and roles during peacetime, often simply because they are born as heroes rather than heroines.

The heroism of women is not confined to wartime and does not conclude with the signing of peace treaties. It represents a significant, and likely the only, constant throughout history. Even during peacetime, the struggles and triumphs of women are a daily occurrence. Among women, mothers undoubtedly stand out as the true heroines, as their sacrifices across centuries and cultures are profound, and the bravery and valor demonstrated in their actions become immeasurable qualities.

БЕЛЕШКЕ:

- ¹ Hobzbaum, E. (2002). Doba ekstrema. Beograd. Dereta. 23.
- ² Ристовић, М. (2009). Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату, Tokovi istorije : časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, (3) 20-32. 21; Бојан Димитријевић, Б. (1999). Женска равногорска организација у Србији, Годишњак за друштвену историју (VI, 3), 221-233. 221.
- ³ Бојан Димитријевић, Б. (1999). Женска равногорска организација у Србији, Годишњак за друштвену историју (VI, 3), 222-225.
- ⁴ Војни архив Четничка архива, к 131, 5/3.
- ⁵ Шкодрић, Љ. (2020). Жена у окупираној Србији 1941-1944. Београд. Архипелаг. 143.
- ⁶ Оптужница бр. 470/45, фонд Земаљске комисије БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, к 14.
- ⁷ Музеј жртава геноцида, Меморијални музеј на Мраковици, Бојан Арбутина, Марина Љубичић Богуновић, Борис Радаковић, Козара 1942., 49-52.
- ⁸ Адамовић, В. Богуновић, М. (2023). У борби рођене. Национални парк Козара, 280.
- ⁹ Политика, 24. септембар 2008.
- ¹⁰ Бранко Тепић је говорио како је срећа у несрећи тада била да је њихова кућа запаљена али није догорела као већина других кућа у селу. Од ње је барем нешто остало.
- ¹¹ Адамовић, В. Богуновић, М. (2023). У борби рођене. Национални парк Козара. 280.
- ¹² Skrigin, Ž. (1968). Rat i pozornica, Beograd. Turistička štampa. 244.
- ¹³ Lukić, D. (1984). Rat i djeca Kozare, Beograd. Narodna knjiga. 165.

FOOTNOTES:

- ¹ Hobzbaum, E. (2002). Doba ekstrema. Beograd. Dereta. 23.
- ² Ристовић, М. (2009). Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату, Tokovi istorije: časopis Instituta za noviju istoriju Srbije, (3) 20-32. 21; Бојан Димитријевић, Б. (1999). Женска равногорска организација у Србији, Годишњак за друштвену историју (VI, 3), 221-233. 221.
- ³ Бојан Димитријевић, Б. (1999). Женска равногорска организација у Србији, Годишњак за друштвену историју (VI, 3), 222-225.
- ⁴ Military Archives Chetnik Archives, к 131, 5/3.
- ⁵ Шкодрић, Љ. (2020). Жена у окупираној Србији 1941-1944. Београд. Архипелаг. 143.
- ⁶ Indictment No. 470/45, fund of the Bosnia and Herzegovina National Commission for the Determination of Crimes of the Occupiers and Their Aids, Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, к 14.
- ⁷ Genocide Victims Museum, Меморијални музеј на Мраковици (*Memorial Museum at Mrakovica), Бојан Арбутина, Марина Љубичић Богуновић, Борис Радаковић, Козара 1942., 49-52.
- ⁸ Адамовић, В., Богуновић, М. (2023). У борби рођене. Национални парк Козара, 280.
- ⁹ Политика, newspaper, edition of September 24, 2008
- ¹⁰ Branko Tepić remarked that the silver lining in their misfortune was that their house was set on fire by the occupiers and their aids but did not completely burn down like many other homes in the village. At least some remnants of it remained.
- ¹¹ Адамовић, В. Богуновић, М. (2023). У борби рођене. Национални парк Козара. 280.

¹⁴ нем. Obexer

¹⁵ Буразор, Г. (2013). Хуманитарна акција Диане Будисављевић 1941–1945, Нови Сад. 21–23.

¹⁶ Исто, 21–22.

¹⁷ Исто, 27.

¹⁸ И у време када се за акцију знало у широким народним круговима и када су људи масовно доносили гардеробу и прилоге за помоћ, страх није попуштао, о чему сведоче молбе донатора да остану анонимни.

¹⁹ Исто, 23.

²⁰ Како је акција била илегална, помоћ су слали преко Јеврејске општине.

²¹ Учесници Акције Диане Будисављевић су у то време знали за постојање ова два логора док су од 1941. године на територији НДХ радили логори око Јасеновца (Брочице, Крапје, Циглана), Стара Градишка, Даница код Копривнице, Крестинац код Загреба, Ђаково, логори на Пагу, Цапраг код Сиска, Јадовно, Лепоглава, Славонска Пожега, логор Тења, Бјеловар, Крушници, Госпић.

²² Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945, (2003). Zagreb. Hrvatski državni arhiv. 13.

²³ Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945, (2003). Zagreb. Hrvatski državni arhiv. 30–31.

²⁴ Буразор, нав. дело, 36–37.

²⁵ Исто, 52–53.

²⁶ Dnevnik, 90.

²⁷ Буразор, нав. дело, 91.

²⁸ Исто, 94.

²⁹ Dnevnik, 72.

³⁰ Mataušić, N. (2021). Diana Budisavljević, Beograd. Laguna. 197.

³¹ Буразор, нав. дело, 88.

³² Dnevnik, 166.

³³ Јеврејска заједница морала је сама да опреми и издржава болницу у којој су доктори и болничари радили без икакве надокнаде.

³⁴ Јеврејски историјски музеј, Beograd, 1876, K-24-2-1/1.

³⁵ Almuli, J. (2005). Јеврејске говоре, Beograd. 125–126.

³⁶ Isto, 137.

³⁷ Isto, 125.

¹² Skrigin, Ž. (1968). Rat i pozornica, Beograd. Turistička štampa. 244.

¹³ Lukić, D. (Lukić, D.) (1984). Rat i djeca Kozare, Beograd. Narodna knjiga. 165.

¹⁴ German Obexer

¹⁵ Буразор, Г. (2013). Хуманитарна акција Диане Будисављевић 1941–1945, Нови Сад. 21–23.

¹⁶ Ibid, 21–22.

¹⁷ Ibid, 27.

¹⁸ Even when the action was widely known to the public and individuals were collectively donating clothing and supplies for assistance, fear persisted. This is evident from the donors' requests to remain anonymous.

¹⁹ Ibid, 23.

²⁰ Since the action was illegal, aid was sent through the Jewish Community.

²¹ Participants of the Diana Budisavljević's Action knew about the existence of these two camps at the time, while since 1941, camps around Jasenovac (Bročice, Krapje, Ciglan), Stara Gradiška, Danica near Koprivnica, Krestinac near Zagreb, Đakovo, camps on Pag, Caprag near Sisak, Jadovno, Lepoglava, Slavonka Požega, Tenja camp, Bjelovar, Kruščici, Gospić had been operating on the territory of the Independent State of Croatia.

²² Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945, (2003). Zagreb. Croatian State Archives. 13.

²³ Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945, (2003). Zagreb. Croatian State Archives. 30–31.

²⁴ Буразор, the aforementioned title, 36–37.

²⁵ Ibid, 52–53.

²⁶ Dnevnik, 90.

²⁷ Буразор, the aforementioned title, 91.

²⁸ Ibid, 94.

²⁹ Dnevnik, 72.

³⁰ Mataušić, N. (2021). Diana Budisavljević, Beograd. Laguna. 197.

³¹ Буразор, the aforementioned title, 88.

³² Dnevnik, 166.

³³ The Jewish community had to independently equip and sustain the hospital, where doctors and nurses worked without any form of compensation.

³⁴ Jewish Historical Museum, Beograd, 1876, K-24-2-1/1.

- 38 Lebl, Ž. (2001). Do „Konačnog rešenja“ Jevreji u Beogradu 1521–1942, Beograd. Čigoja. 326.
- 39 Хилдин рођени брат.
- 40 Isto, 131.
- 41 Isto, 136.
- 42 Isto, 132.
- 43 Lebl, nav. Delo, 331.
- 44 Цветковић, Д. Од Топовских шупа до Сајмишта: Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији, (2021). Београд. 250–251.
- 45 Цветковић, нав. дело, 255.
- 46 Жене у НОБ-у, (1975). Београд. Нолит. 375.
- 47 Шкодрић, нав. дело, 142–143.
- 48 Commandant of Auschwitz, The autobiography of Rudolf Hoess, London (2000). Orionbooks. 154.
- 49 Žugić, T. Milić, M. (1989). Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 149.
- 50 Вида Јоцић, посвећено стрељаним другарицама из собе 38 са Бањичког логора – година 1943.
- 51 Vidici, 1959, mart–april, 42–43.
- 52 Galerija Kulturnog centra Beograda, Vida Jocić, 1962, 1–2.
- 53 Isto, 3.
- 54 Umetnička galerija Nadežda Petrović, Vida Jocić, Čačak 1967, 2.
- 55 Адамовић, Богуновић, нав. дело, 63.
- 56 Lukić, nav. delo, 158.
- 57 Isto, 158.
- 58 Адамовић, Богуновић, нав. дело, 177; Lukić, nav. delo, 41.
- 59 Исто, 178; Narodni heroji Jugoslavije, (1975). Beograd. 124–125.
- 60 Lukić, nav. delo, 44.
- 61 Адамовић, Богуновић, нав. дело, 178.
- 62 Beoković, M. (1967). Žene heroji, Sarajevo. Svijetlost. 346.
- 63 Isto, 355.
- 64 Адамовић, Богуновић, нав. дело, 178; Beoković, nav. delo, 360.
- 65 Исто, 178.
- 66 Ристовић, нав. дело, 23.
- 67 Narodni heroji Jugoslavije, 74.
- 68 Жене у НОБ-у, 792.
- 69 Narodni heroji Jugoslavije, 74.
- 70 Begović, S. (1989). Logor Banjica 1. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 154.
- 35 Almuli, J. (2005). Jevrejke govore, Beograd. 125–126.
- 36 Ibid, 137.
- 37 Ibid, 125.
- 38 Lebl, Ž. (2001). Do „Konačnog rešenja“ Jevreji u Beogradu 1521–1942, Beograd. Čigoja. 326.
- 39 Hilda's biological brother.
- 40 Ibid, 131.
- 41 Ibid, 136.
- 42 Ibid, 132.
- 43 Lebl, the aforementioned title, 331.
- 44 Цветковић, Д. Од Топовских шупа до Сајмишта: Квантитативна анализа холокауста у окупираној Србији, (2021). Београд. 250–251.
- 45 Цветковић (Cvetković), the aforementioned title, 255.
- 46 Жене у НОБ-у, (1975). Београд. Нолит. 375.
- 47 Шкодрић, the aforementioned title, 142–143.
- 48 Commandant of Auschwitz, The autobiography of Rudolf Hoess, London (2000). Orionbooks. 154.
- 49 Žugić, T. Milić, M. (1989). Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 149.
- 50 Вида Јоцић, посвећено стрељаним другарицама из собе 38 са Бањичког логора – година 1943.
- 51 Vidici, 1959, March–April, 42–43.
- 52 Cultural Center of Belgrade, Vida Jocić, 1962, 1–2.
- 53 Ibid, 3.
- 54 Art Gallery “Nadežda Petrović“, Vida Jocić, Čačak 1967, 2.
- 55 Адамовић, Богуновић, the aforementioned title, 63.
- 56 Lukić, the aforementioned title, 158.
- 57 Ibid, 158.
- 58 Адамовић, Богуновић, the aforementioned title, 177; Lukić, the aforementioned title, 41.
- 59 Ibid, 178; Narodni heroji Jugoslavije, (1975). Beograd. 124–125.
- 60 Lukić, the aforementioned title, 44.
- 61 Адамовић, Богуновић, the aforementioned title, 178.
- 62 Beoković, M. (1967). Žene heroji, Sarajevo. Svijetlost. 346.
- 63 Ibid, 355.
- 64 Адамовић, Богуновић, the aforementioned title, 178; Beoković, the aforementioned title, 360.
- 65 Ibid, 178.
- 66 Ристовић, the aforementioned title, 23.

- ⁷¹ Narodni heroji Jugoslavije, 74.
- ⁷² Begović, nav. delo, 1, 63; 155.
- ⁷³ Logor Banjica 1, (2009). Beograd. Istorijski arhiv Beograda, 172.
- ⁷⁴ Stepić, A. Marinović, N. (1980). Olga Petrov. Gornji Milanovac. Legende. 89.
- ⁷⁵ Историјски архив у Панчеву, Збирка докумената, Сећање Ане Томић, Ф 12, 976.
- ⁷⁶ Pajović, R. Željeznov, D. Božović, B. (1987). Pavle Đurišić, Lovro Hacin, Juraj Špiler. Zagreb. Centar za informacije i publicitet. 244.
- ⁷⁷ Logor Banjica 1, 155.
- ⁷⁸ Жене у НОБ-у, 694.
- ⁷⁹ Begović, nav. delo, 215.
- ⁸⁰ Narodni heroji Jugoslavije, 57.
- ⁸¹ Begović, Logor Banjica 1941–1944. 2, 72.
- ⁸² Пали за лепша свитања, Београд 1967, 84–85.
- ⁸³ Narodni heroji Jugoslavije, 57.
- ⁸⁴ Шкодрић, нав. дело, 296.
- ⁸⁵ Ново време, 27. јун 1941, 4.
- ⁸⁶ Сима Беговић оставља простор да је могући аутор ипак Вера Крупеж, док јој је идеју дала Јелена Ћетковић, а заједничким снагама написано су прекрајале Олга Петров, Олга М. Јовановић и Олга Т. Јовановић.
- ⁸⁷ Жене Србије у НОБ-у, 116.
- ⁸⁸ Београд у рату и револуцији, Београд 1971, 153.
- ⁸⁹ Шкодрић, 335; Димитријевић, нав. дело, 221.
- ⁹⁰ Шкодрић, 337.
- ⁹¹ Бркић, С. (2021). Име и број, Београд. Музеј жртава геноцида. 53.
- ⁹² Исто, 85.
- ⁹³ Шкодрић, нав. дело, 338.
- ⁹⁴ Jovanović, Ž. (1998) Žene Srbije u ratu 1941–1945, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, položaj žene kao merilo modernizacije, 334–335.
- ⁹⁵ Услед недостатка извора и недоступности личних досијеа испредане су после рата наразличитије приче о судбини која је задесила Раду Божић. Један од докумената који је по први пут објављен – картон КПЗ Забела као неосновану одбацује причу о Радином послератном пресељењу у Париз и отклања све сумње у њену ликвидацију.
- ⁹⁶ Шкодрић, нав. дело, 337.

- ⁶⁷ Narodni heroji Jugoslavije, 74.
- ⁶⁸ Жене у НОБ-у, 792.
- ⁶⁹ Narodni heroji Jugoslavije, 74.
- ⁷⁰ Begović, S. (1989). Logor Banjica 1. Beograd. Institut za savremenu istoriju. 154.
- ⁷¹ Narodni heroji Jugoslavije, 74.
- ⁷² Begović, the aforementioned title, 1, 63; 155.
- ⁷³ Logor Banjica 1, (2009). Beograd. Istorijski arhiv Beograda, 172.
- ⁷⁴ Stepić, A. Marinović, N. (1980). Olga Petrov. Gornji Milanovac. Legende. 89.
- ⁷⁵ Historical Archive in Pančevo, Collection of Documents, Memory of Ana Tomić, Ф 12, 976.
- ⁷⁶ Pajović, R. Željeznov, D. Božović, B. (1987). Pavle Đurišić, Lovro Hacin, Juraj Špiler. Zagreb. Center for Information and Publicity. 244.
- ⁷⁷ Logor Banjica 1, 155.
- ⁷⁸ Жене у НОБ-у, 694.
- ⁷⁹ Begović, the aforementioned title, 215.
- ⁸⁰ Narodni heroji Jugoslavije, 57.
- ⁸¹ Begović, Logor Banjica 1941–1944. 2, 72.
- ⁸² Пали за лепша свитања, Београд 1967, 84–85.
- ⁸³ Narodni heroji Jugoslavije, 57.
- ⁸⁴ Шкодрић, the aforementioned title, 296.
- ⁸⁵ Ново време, 27. јун 1941, 4.
- ⁸⁶ Sima Begović suggests the possibility that the actual author may be Vera Krupež, with the idea originating from Jelena Četković. The collaborative efforts of Olga Petrov, Olga M. Jovanović, and Olga T. Jovanović contributed to the rewriting process.
- ⁸⁷ Жене Србије у НОБ-у, 116.
- ⁸⁸ Београд у рату и револуцији, Београд 1971, 153.
- ⁸⁹ Шкодрић, 335; Димитријевић (Dimitrijević), the aforementioned title, 221.
- ⁹⁰ Шкодрић, 337.
- ⁹¹ Бркић, С. (2021). Име и број, Београд. Genocide Victims Museum. 53.
- ⁹² Ibid, 85.
- ⁹³ Шкодрић, the aforementioned title, 338.
- ⁹⁴ Jovanović, Ž. (1998) Žene Srbije u ratu 1941–1945, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, položaj žene kao merilo modernizacije, 334–335.

⁹⁷ Екмечић, Ђ. (1991). Пребиловци непреболна рана, Београд. Култура. 80; Skoko, S. (1991). Pokolji hercegovačkih Srba '41, Beograd. Stručna knjiga, 187.

⁹⁸ Оптужница бр. 470/45, фонд Земаљске комисије БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, к 14.

⁹⁹ Угашена огњишта, Бања Лука–Пребиловци, 2021, 5.

¹⁰⁰ Екмечић, нав. дело, 277.

¹⁰¹ Оптужница бр. 470/45, фонд Земаљске комисије БиХ за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, к 14.

¹⁰² Лозо, П. Илић, Д. (2014). Пребиловци : изложба. Нови Сад. Културни центар Новог Сада. Бања Лука : Удружење потомака и поштовалаца жртава комплекса логора смрти НДХ Јадовно 1941. 18.

¹⁰³ Ковачић, И. (1944). Јама, Београд, Књижара култура, 33.

¹⁰⁴ Удружење Огњена Марија Ливанска, Вељко Ђурић Мишина, Радован Пилиповић, Ливно и Ливњаци, Београд 2016. 43–44; Достанић, Г. Страдање Срба у Ливну, рукопис, 1–3.

¹⁰⁵ Simonović, B. (2008). Ognjena Marija Livanjska, Beograd, Vesti 168–175.

¹⁰⁶ Исто, 208–210.

¹⁰⁷ Исто, 229–230.

¹⁰⁸ Исто, 185–190.

¹⁰⁹ Исто, 176–182.

¹¹⁰ Исто, 193–196.

¹¹¹ Исто, 197–204.

¹¹² Милка Бошковић, удата Маљковић, млађа ћерка Цвите Бошковић.

¹¹³ Исто, 211–215.

¹¹⁴ Сестра и сестра од стрица.

¹¹⁵ Исто, 217–224.

¹¹⁶ Исто, 226–228.

¹¹⁷ Исто, 235–238.

¹¹⁸ Исто, 252.

¹¹⁹ Исто, 205.

¹²⁰ Исто, 174.

¹²¹ Simonović, B. (2008). Ognjena Marija Livanjska, Beograd, Vest, 482.

¹²² Ђурић Мишина, Радован Пилиповић, нав. дело, 43.

¹²³ Јама, 41.

⁹⁵ Due to a lack of sources and the inaccessibility of personal records, various narratives regarding the fate of Rada Božić emerged after the war. One document, which has been published for the first time — the file from the Correctional facility Zabela — dismisses the account of Rada's post-war relocation to Paris as unfounded and eliminates any doubts regarding her liquidation.

⁹⁶ Шкодрић, the aforementioned title, 337.

⁹⁷ Екмечић, Ђ. (1991). Пребиловци непреболна рана, Београд. Култура. 80; Skoko, S. (1991). Pokolji hercegovačkih Srba '41, Beograd. Stručna knjiga, 187.

⁹⁸ Indictment No. 470/45, fund of the Bosnia and Herzegovina National Commission for the Determination of Crimes of the Occupiers and Their Aids, Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, к 14.

⁹⁹ Угашена огњишта, Бања Лука–Пребиловци, 2021, 5.

¹⁰⁰ Екмечић, the aforementioned title, 277.

¹⁰¹ Indictment No. 470/45, fund of the Bosnia and Herzegovina National Commission for the Determination of Crimes of the Occupiers and Their Aids, Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, к 14.

¹⁰² Лозо, П., Илић, Д. (2014). Prebvilovci: exhibition. Novi Sad. Cultural Centre of Novi Sad. Banja Luka: Association of the descendants and devotees of the victims of the complex of the death camps of the Independent State of Croatia Jadovno 1941. 18.

¹⁰³ Ковачић, И. (1944). Јама, Београд, Књижара култура, 33.

¹⁰⁴ Удружење Огњена Марија Ливанска, Вељко Ђурић Мишина, Радован Пилиповић, Ливно и Ливњаци, Београд 2016. 43–44; Достанић, Г. Страдање Срба у Ливну, рукопис, 1–3.

¹⁰⁵ Simonović, B. (2008). Ognjena Marija Livanjska, Beograd, Vesti 168–175.

¹⁰⁶ Ibid, 208–210.

¹⁰⁷ Ibid, 229–230.

¹⁰⁸ Ibid, 185–190.

¹⁰⁹ Ibid, 176–182.

¹¹⁰ Ibid, 193–196.

¹¹¹ Ibid, 197–204.

¹¹² Milka Bošković, married Maljković, younger daughter of Cvita Bošković.

¹¹³ Ibid, 211–215.

- ¹²⁴ Skrigin, Ž. (1968). Rat i pozornica, Beograd. Turistička štampa. 122.
- ¹²⁵ Pantelić, I. (2011). Partizanke. Beograd. Evoluta, 11.
- ¹²⁶ Jovanović, Ž. (1998) Žene Srbije u ratu 1941–1945, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, položaj žene kao merilo modernizacije, 339.
- ¹²⁷ Димитријевић, нав. дело, 233.
- ¹²⁸ Ристовић, нав. дело, 23.
- ¹¹⁴ Sister and cousin (paternal uncle's daughter).
- ¹¹⁵ Ibid, 217–224.
- ¹¹⁶ Ibid, 226–228.
- ¹¹⁷ Ibid, 235–238.
- ¹¹⁸ Ibid, 252.
- ¹¹⁹ Ibid, 205.
- ¹²⁰ Ibid, 174.
- ¹²¹ Simonović, B. (2008). Ognjena Marija Livanjska, Beograd, Vest, 482.
- ¹²² Ђурић Мишина, Радован Пилиповић, the aforementioned title, 43.
- ¹²³ Јама, 41.
- ¹²⁴ Skrigin, Ž. (1968). Rat i pozornica, Beograd. Turistička štampa. 122.
- ¹²⁵ Pantelić, I. (2011). Partizanke. Beograd. Evoluta, 11.
- ¹²⁶ Jovanović, Ž. (1998) Žene Srbije u ratu 1941–1945, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, položaj žene kao merilo modernizacije, 339.
- ¹²⁷ Димитријевић, the aforementioned title, 233.
- ¹²⁸ Ристовић, the aforementioned title, 23.

ЛИТЕРАТУРА

НЕОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. Пресуда бр. 470/45, Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву.
2. Сећање Ане Томић, Историјски архив у Панчеву, Збирка докумената, Ф 12, 976.
3. Осуђенички картон Радмиле Божић, Архив КПЗ Забела Пожаревац.

ОБЈАВЉЕНИ ИЗВОРИ:

1. *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, (2003). Zagreb. Hrvatski državni arhiv.
2. *Commandant of Auschwitz, The autobiography of Rudolf Hoess*, London (2000). Orionbooks. 154.

СПИСАК ШТАМПЕ:

1. *Vidici*, 1959, mart–april, 42–43.
2. *Ново Време*, 27. јун 1941, 4.

СПИСАК МОНОГРАФСКИХ ПУБЛИКАЦИЈА:

1. Адамовић, В. Богуновић, М. (2023). У борби рођене. Приједор – Бања Лука. Национални парк Козара.
2. Almuli, J. (2005). *Jevrejke govore*, Beograd.
3. Beoković, M. (1967). *Žene heroji*, Sarajevo. Svjetlost.
4. Begović, S. (1989). *Logor Banjica 1*. Beograd. Institut za savremenu istoriju.

REFERENCES

UNPUBLISHED SOURCES:

1. Indictment No. 470/45, Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo.
2. Memory of Ana Tomić, Historical Archive in Pančevo, Збирка докумената (*Collection of Documents), Ф 12, 976.
3. The criminal record of Radmila Božić, Archive of the Correctional Facility in Zabela, Požarevac.

PUBLISHED SOURCES:

1. *Dnevnik Diane Budisavljević 1941–1945*, (2003). Zagreb. Hrvatski državni arhiv.
2. *Commandant of Auschwitz, The Autobiography of Rudolf Hoess*, London (2000). Orionbooks. 154.

NEWSPAPER LIST:

1. *Vidici*, 1959, march–april, 42–43.
2. *Ново Време*, June 27, 1941, 4.

LIST OF MONOGRAPHIC PUBLICATIONS:

1. Адамовић, В., Богуновић, М. (2023). У борби рођене. Приједор – Бања Лука. Национални парк Козара.
2. Almuli, J. (2005). *Jevrejke govore*, Beograd.
3. Beoković, M. (1967). *Žene heroji*, Sarajevo. Svjetlost.
4. Begović, S. (1989). *Logor Banjica 1*. Beograd. Institut za savremenu istoriju.

5. Begović, S. (1989). Logor Banjica 2. Beograd. Institut za savremenu istoriju.
6. Београд у рату и револуцији: 1941–1945, [приредио Гојко Лађевић], Београд : Историјски архив, 1971.
7. Буразор, Г. (2013). Хуманитарна акција Диане Будисављевић 1941–1945, Нови Сад.
8. Бркић, С. (2021). Име и број, Београд. Музеј жртава геноцида.
9. Жене у НОБ-у, (1975). Београд. Нолит.
10. Žugić, T. Milić, M. (1989). Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945. Beograd. Institut za savremenu istoriju.
11. Ковачић, И. (1944). Јама, Београд, Култура.
12. Екмечић, Ћ. (1991). Пребиловци непреболна рана, Београд. Култура.
13. Lebl, Ž. (2001). Do „konačnog rešenja“ Jevreji u Beogradu 1521–1942, Beograd. Čigoja.
14. Lukić, D. (1984). Rat i djeca Kozare, Beograd. Narodna knjiga.
15. Лозо, П. Илић, Д. (2014). Пребиловци : изложба. Нови Сад. Културни центар Новог Сада. Бања Лука : Удружење потомака и поштовалаца жртава комплекса логора смрти НДХ Јадовно 1941.
16. Mataušić, N. (2021). Diana Budisavljević, Beograd. Laguna.
17. Narodni heroji Jugoslavije, (1975). Beograd. Nolit.
18. Pantelić, I. (2011). Partizanke. Beograd. Evoluta.
19. Pajović, R. Željeznov, D. Božović, B. (1987). Pavle Đurišić, Lovro Hacin, Juraj Špiler. Zagreb. Centar za informacije i publicitet.
20. Пали за лепша свитања : (мајке хероја причају) / [приредио Ал. Тадић; илустрације Павле Ристић], Загреб : Епоха, 1967, 84–85.
5. Begović, S. (1989). Logor Banjica 2. Beograd. Institut za savremenu istoriju.
6. Београд у рату и револуцији: 1941–1945, [приредио Гојко Лађевић], Београд : Историјски архив, 1971.
7. Буразор, Г. (2013). Хуманитарна акција Диане Будисављевић 1941–1945, Нови Сад.
8. Бркић, С. (2021). Име и број, Београд. Музеј жртава геноцида.
9. Жене у НОБ-у, (1975). Београд. Нолит.
10. Žugić, T. Milić, M. (1989). Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945. Beograd. Institut za savremenu istoriju.
11. Ковачић, И. (1944). Јама, Београд, Култура.
12. Екмечић, Ћ. (1991). Пребиловци непреболна рана, Београд. Култура.
13. Lebl, Ž. (2001). Do „konačnog rešenja“ Jevreji u Beogradu 1521–1942, Beograd. Čigoja.
14. Lukić, D. (1984). Rat i djeca Kozare, Beograd. Narodna knjiga.
15. Лозо, П. (Lozo, P.) Илић, Д. (Ilić, D.) (2014). Пребиловци : изложба. Нови Сад. Културни центар Новог Сада. Бања Лука : Удружење потомака и поштовалаца жртава комплекса логора смрти НДХ Јадовно 1941.
16. Mataušić, N. (2021). Diana Budisavljević, Beograd. Laguna.
17. Narodni heroji Jugoslavije, (1975). Beograd. Nolit.
18. Pantelić, I. (2011). Partizanke. Beograd. Evoluta.
19. Pajović, R. Željeznov, D. Božović, B. (1987). Pavle Đurišić, Lovro Hacin, Juraj Špiler. Zagreb. Centar za informacije i publicitet.
20. Пали за лепша свитања: (мајке хероја причају) / [приредио Ал. Тадић; илустрације Павле Ристић], Загреб: Епоха, 1967, 84–85.

21. Simonović, B. (2008). Ognjena Marija Livanjska, Beograd, Vesti.
22. Skrigin, Ž. (1968). Rat i pozornica, Beograd. Turistička štampa.
23. Skoko, S. (1991). Pokolji hercegovačkih Srba '41, Beograd. Stručna knjiga.
24. Stepić, A. Marinović, N. (1980). Olga Petrov. Gornji Milanovac. Legende.
25. Шкодрић, Љ. (2020). Жена у окупираној Србији 1941–1944. Београд. Архипелаг.

СПИСАК ЧЛАНАКА

1. Ристовић, М. (2009). Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату, *Tokovi istorije : časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, (3) 20–32.
2. Бојан Димитријевић, Б. (1999). Женска равногорска организација у Србији, *Годишњак за друштвену историју* (VI, 3), 221–233.
3. Jovanović, Ž. (1998) Žene Srbije u ratu 1941–1945, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, položaj žene kao merilo modernizacije, 334–339.

НЕОБЈАВЉЕНИ РАДОВИ У РУКОПИСУ

1. Достанић, Г. Страдање Срба у Ливну

СПИСАК КАТАЛОГА

1. Музеј жртава геноцида, Меморијални музеј на Мраковици, Бојан Арбутина, Марина Љубичић Богуновић, Борис Радаковић, *Козара 1942*.
2. Umetnička galerija *Nadežda Petrović, Vida Jocić*, Čačak 1967.
3. Удружење Огњена Марија Ливанска, Вељко Ђурић

21. Simonović, B. (2008). Ognjena Marija Livanjska, Beograd, Vesti.
22. Skrigin, Ž. (1968). Rat i pozornica, Beograd. Turistička štampa.
23. Skoko, S. (1991). Pokolji hercegovačkih Srba '41, Beograd. Stručna knjiga.
24. Stepić, A. Marinović, N. (1980). Olga Petrov. Gornji Milanovac. Legende.
25. Шкодрић, Љ. (2020). Жена у окупираној Србији 1941–1944. Београд. Архипелаг.

LIST OF ARTICLES

1. Ристовић, М. (2009). Положај жена у идеолошко-пропагандном речнику колаборационистичког режима у Србији у Другом светском рату, *Tokovi istorije: časopis Instituta za noviju istoriju Srbije*, (3) 20–32.
2. Бојан Димитријевић, Б. (1999). Женска равногорска организација у Србији, *Годишњак за друштвену историју* (VI, 3), 221–233.
3. Jovanović, Ž. (1998) Žene Srbije u ratu 1941–1945, Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka, položaj žene kao merilo modernizacije, 334–339.

UNPUBLISHED WORKS IN MANUSCRIPT

1. Достанић, Г. Страдање Срба у Ливну

CATALOG LIST

1. Genocide Victims Museum, Меморијални музеј на Мраковици (*Memorial Museum at Mrakovica), Бојан Арбутина, Марина Љубичић Богунови, Борис Радаковић, *Козара 1942*.
2. Art Gallery *Nadežda Petrović, Vida Jocić*, Čačak 1967.
3. Удружење Огњена Марија Ливанска, Вељко Ђурић

Мишина, Радован Пилиповић, *Ливно и Ливњаци*, Београд 2016.

4. Galerija kulturnog centra Beograda, *Vida Jocić*, 1962.

5. Galerija Doma jugoslovenske narodne armije Beograd, *Vida Jocić*, 1975.

Мишина (Veljko Đurić Mišina), Радован Пилиповић (Radovan Pilipović), *Ливно и Ливњаци*, Београд 2016.

4. Cultural Center of Belgrade, *Vida Jocić*, 1962.

5. The Veterans Club Building Gallery, Belgrade, *Vida Jocić*, 1975.

Ратне Хероине

Аутор текста и изложбе

Биљана Марцојевић,
кустоскиња у Музеју жртава геноцида

Аутор пошавке

др ум. Никола Радосављевић

Рецензенти

др Љубинка Шкодрић, виша научна сарадница,
Институт за савремену историју
др Ивана Пантелић, виша научна сарадница,
Институт за савремену историју
др Давор Стипић, научни сарадник, Институт
за новију историју Србије

Издавач

Музеј жртава геноцида
Трг Николе Пашића 11, Београд,
Република Србија
www.muzejgenocida.rs

За издавача

Бојан Арбутина, в. д. директора
Музеја жртава геноцида

Лектура

Исидора Ињац

Превод

Оливера Ристић

Извршни уредник

Бојан Арбутина, в. д. директора
Музеја жртава геноцида

Ликовно графички уредник

др ум. Никола Радосављевић

Прелом шексиа

Студио Архетип

Штампа

Intra.Net Centar, Београд

Тираж

200

ISBN-978-86-82832-21-8

War Heroines

Author of the exhibition

Biljana Marcojević, curator,
Genocide victims museum

Exhibition designed by

Nikola Radosavljević, PhD in Arts

Reviewers

Ljubinka Škodrić, PhD, Senior Research Associate,
The Institute of Contemporary History
Ivana Pantelić, PhD, Senior Research Associate,
The Institute of Contemporary History
Davor Stipić, PhD, Research Associate The
Institute for Recent History of Serbia

Publisher

Genocide Victims Museum
11 Trg Nikole Pašića Sq. Belgrade,
Republic of Serbia
www.muzejgenocida.rs

For the Publisher

Bojan Arbutina, Acting Director of Genocide
Victims Museum

Proofreading

Isidora Injac

Translation

Olivera Ristić

Executive editor

Bojan Arbutina, Acting Director of Genocide
Victims Museum

Graphic editor

Nikola Radosavljević, PhD in Arts

Book layout

Studio Arhetip

Print

Intra.Net Centar, Belgrade

Circulation

200

ISBN-978-86-82832-21-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929-055.2(497.11)"19"(083.824)
94(497.11)"1939/1945"(083.824)

МАРЦОЈЕВИЋ, Биљана, 1990 -

Ратне хероине / Биљана Марцојевић ; [превод Оливера Ристић] = War heroines /
Biljana

Marcojević ; [translation Olivera Ristić]. - Београд = Belgrad: Музеј жртава геноцида =
Genocide Victims Museum,

2025 (Београд : Intra.Net Centar = Belgrade : Intra.Net Centar). - 121 стр. : илустр. ; 20 x 20 cm

Упоредо срп. текст и енгл. превод. - Тираж 200. - Белешке: стр. 112-117. -

Библиографија: стр. 118-121.

ISBN 978-86-82832-21-8

а) Знамените жене -- Србија -- 20в -- Изложбени каталози

б) Други светски рат 1939-1945 -- Србија -- Изложбени каталози

COBISS.SR-ID 167426825